

**HISTORIA
UNIVERSITATIS
CAROLINAE
PRAGENSIS**

Tomus XXXVI–XXXVIII. Fasc. 1–2

Příspěvky k dějinám
Univerzity Karlovy

7	Petr Svobodný, Pražská univerzita v evropském kontextu
	<i>Články</i>
11	Michal Svatoš, Pražská univerzita a její vzory
23	Ivan Hlaváček, Knihy a knihovny na pražské univerzitě ve středověku (stručný nástin)
31	Jiří Pešek, Pražská utrakvistická univerzita a náboženské poměry 16. století
41	Ivana Čornejová, Karolinum a Klementinum. Zápas o výchovu mládeže na počátku 17. století
49	Jan Havránek, Od latiny k národním jazykům na pražských školách
55	Alena Míšková, Německá (Karlova) Univerzita v Praze v letech druhé světové války
61	Petr Svobodný, Rasová hygiena na lékařské fakultě Německé Karlovy univerzity v Praze (1938–1945)
73	Blanka Zilyská, Cesta k ovládnutí českých univerzit komunistickou stranou (1945–1948)
87	Zdeněk Pousta, Studijní prověrky na českých vysokých školách
	<i>Cizojazyčná shrnutí</i>
20	Michal Svatoš, Die Prager Universität und ihre Vorbilder
29	Ivan Hlaváček, Bücher und Bibliotheken an der Prager Universität im Mittelalter. Knapper Abriss
40	Jiří Pešek, Die Prager utraquistische Universität und die religiösen Umstände des 16. Jahrhunderts
47	Ivana Čornejová, Das Karolinum und das Klementinum – ein Wettstreit um die Erziehung der Jugend zu Beginn des 17. Jahrhunderts
53	Jan Havránek, Von Latein zu den Nationalsprachen an den Prager Schulen
60	Alena Míšková, Die Deutsche (Karls-)Universität in Prag während des Zweiten Weltkriegs
71	Petr Svobodný, Rassenhygiene an der medizinischen Fakultät der Deutschen Karls-Universität in Prag (1938–1945)
85	Blanka Zilyská, Der Weg zur Beherrschung der tschechischen Universitäten durch die kommunistische Partei (1945–1948)
93	Zdeněk Pousta, Studienüberprüfungen an den tschechischen Hochschulen

Doc. PhDr. Ivana Čornejová, CSc., Ústav dějin UK a Archiv UK
† Prof. PhDr. Jan Havránek, CSc., Ústav dějin UK a Archiv UK
Prof. PhDr. Ivan Hlaváček, CSc., katedra PVH a archivního studia FF UK
Doc. PhDr. Alena Míšková, Pedagogická fakulta UK
Prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc., Institut mezinárodních studií FSV UK
PhDr. Zdeněk Poustka, Ústav dějin UK a Archiv UK
PhDr. Michal Svatoš, CSc., Ústav dějin UK a Archiv UK
Doc. PhDr. Petr Svobodný, Ústav dějin UK a Archiv UK
PhDr. Blanka Zilynská, Ústav dějin UK a Archiv UK

PRAŽSKÁ UNIVERZITA V EVROPSKÉM KONTEXTU

Stejnomená konference historiků proběhla v rámci oslav 650. výročí založení Univerzity Karlovy v Praze.¹ Konala se ve dnech 4.–6. 4. 1998, tedy bezprostředně v předvečer hlavního jubilejního dne jako součást – historická sekce širše zaměřené konference o roli univerzit na prahu 21. století (vedle historické sekce měla konference plenární zasedání a všeobecnou sekci).² V historické sekci konference vystoupili na výzvu organizátorů se svými příspěvky čeští i zahraniční badatelé.³ Hlavním tématem setkání historiků univerzit byla – stručně řečeno – podvojnost, rozdíly, protiklady, vzájemné vymezování, rozpory, konflikty atd. (například dva institucionální modely, které sloužily za vzor při založení pražské univerzity, konfesijní rozdíly a spory, nacionální tenze a konflikty,⁴ neslučitelnost akademických svobod s idejemi a praktikami totalitních režimů ve 20. století apod.).

Od původního záměru vydat reprezentativní sborník z konference se záhy upustilo, mimo jiné proto, že jubilejní rok přinesl záplavu publikací, jak pomíjivého charakteru, tak trvalých hodnot – především novou čtyřsvazkovou syntézu *Dějiny Univerzity Karlovy (1347/48–1990)*.⁵ Schůdnější variantou se jevila publikace konferenčních příspěvků v některém z čísel časopisu *AUC – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*. V předkládaném svazku, který mimochodem zaplňuje jednu z mezer, která vznikla skluzem ve vydávání našeho časopisu během 90. let, vychází ovšem pouze část příspěvků z historické sekce. Jejich autory jsou pouze čeští historikové a historičky; cizojazyčné příspěvky zahraničních kolegů by měly být publikovány zvlášť. Úvodní referát Františka Šmahela *Kritické reflexe k počátkům pražského studia generale*, který byl přednesen na plenárním

¹ Michaela Zindelová a kol., *Kronika oslav (listopad 1997–prosinec 1998)*, Praha 1999.

² *Tamtéž*, s. 41–47.

³ Zprávy o konferenci například: Jiří Pešek, *Pražská univerzita v evropském kontextu*, *Zpravodaj Historického klubu* 9, 1998, č. 1, s. 11–14; Petr Svobodný, *Pražská univerzita v evropském kontextu*, *Dějiny a současnost* 20, 1998, č. 3, s. 53–54.

⁴ Národnostní protiklady v pražském univerzitním prostředí si jako hlavní téma svých zasedání zvolili také organizátoři dvou setkání historiků, pořádaných u příležitosti jubilea Univerzity Karlovy německými kolegy již v roce 1996, respektive 1997. Srovnej: Hans Lemberg, *Universitäten in nationaler Konkurrenz. Zur Geschichte der Prager Universitäten im 19. und 20. Jahrhundert (=Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Bd. 86)*, München 2003.

⁵ František Kavka – Josef Petrůň (red.), *Dějiny Univerzity Karlovy I.–IV.*: I. díl (1347/48–1622), red. Michal Svatoš, Praha 1995; II. díl (1622–1802), red. Ivana Čornejová, Praha 1996; III. díl (1802–1918), red. Jan Havránek, Praha 1997; IV. díl (1918–1990), red. Jan Havránek – Zdeněk Poustka, Praha 1998; František Kavka – Josef Petrůň (eds.), *A History of Charles University 1.–2.*, Praha 2001; Josef Petrůň (ed.), *Památky Univerzity Karlovy*, Praha 1999; Marie Štemberková, *Universitas Carolina Pragensis*, Praha 1995 (česká, anglická, německá verze).

zasedání ve Velké aule Karolina, byl již publikován ve dvou rozšířených verzích,⁶ proto jej zde již nepřetiskujeme.

Pro úplnost uvádíme původní pořadí programu historické sekce, včetně příspěvků zahraničních účastníků, aby byl patrný její chronologický a tematický kontext (názvy původních konferenčních příspěvků se v některých případech liší od definitivních názvů tištěných článků):

Michal Svatoš, Pražská univerzita mezi Boloňou a Paříží: institucionální podoba pražské univerzity a její vzory.

Jacques Verger, How Far Could the University of Paris Serve as a „Model“ by 1348?

Ivan Hlaváček, Knihy a knihovny na pražské univerzitě ve středověku

Rainer Ch. Schwinges, Mit „Mückensenf“ und „Hellschepoff“. Fest und Freizeit in der Universität des Mittelalters

Jiří Pešek, Pražská utrakvistická univerzita a náboženské poměry 16. století

Rainer A. Müller, Das Prager Jesuitenkolleg und seine Stellung im „Canisianischen System“

Ivana Čornejová, Karolinum a Klementinum

Kurt Mühlberger, Die Universität Wien und die Jesuiten

Jan Havránek, Od latiny k národním jazykům na pražských školách

László Szögi, Das System des ungarischen Hochschulunterrichts im 18. und 19. Jahrhundert

Walter Höflechner, Nationalismus an österreichischen Universitäten im 19. und 20. Jahrhundert

Julian Dybiec, Jazykový vývoj krakovské univerzity 18.–20. století

Alena Míšková, Nacifikace Německé univerzity v Praze

Petr Svobodný, Lékařská fakulta pražské Německé univerzity 1938–1945

Notker Hammerstein, Nationalsozialismus und die deutsche Universität

Blanka Zilynská, Cesta k ovládnutí českých univerzit komunistickou stranou (1945–1948)

Zdeněk Pousta, Studijní prověrky na českých vysokých školách 1949

Jiří Vykoukal, Polské univerzity po II. světové válce⁷

Bernd Rusinek, Deutsche Universitäten nach dem II. Weltkrieg

Petr Svobodný

ČLÁNKY

⁶ František Šmahel, Počátky pražského obecného učení. Kritické reflexe k jubileu jednoho „národního monumentu“, Český časopis historický 96, 1998, s. 253–291; Týž, Die Anfänge der Prager Universität. Kritische Reflexionen zum Jubiläum eines „nationalen Monuments“, Historica 3–4, (1996–1997), Praha 1998, s. 7–50.

⁷ Tento příspěvek vyšel před vydáním předkládaného sborníku v rozšířené verzi, a není zde proto publikován. Viz: Jiří Vykoukal, Vzdělání a poválečná rekonstrukce. Polské vysoké školy v prvních poválečných letech, in: Evropa mezi Německem a Ruskem. Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty, Praha 2000, s. 601–615.

PRAŽSKÁ UNIVERZITA A JEJÍ VZORY

MICHAL SVATOŠ

650. výročí založení univerzity v Praze v roce 1998 se stalo podnětem řady významných badatelských počinů. Vedle základního čtyřsvazkového díla *Dějiny Univerzity Karlovy 1348–1989*,¹ dvousvazkové anglické verze *A History of Charles University*,² mezinárodní konference o vývoji nejstarší středoevropské univerzity a řady detailních studií³ se stalo také příležitostí klást nové otázky o počáteční podobě Karlovy univerzitní fundace. Početná literatura věnující se středověkým dějinám Karlovy univerzity se doposud zabývala spíše popisem jednotlivých součástí pražské univerzity, méně již celkovou podobou univerzity a jejím místem v soustavě evropských univerzit středověku. Odvolávala se přitom na mínění takových znalců středověkých univerzit jako byl H. Denifle ad.,⁴ kteří měli za to, že pražská univerzita hledala svůj vzor především na pařížské univerzitní půdě.⁵ Teprve poválečné bádání poukázalo se zvýšeným důrazem na význam pražské juristické univerzity, která byla ojedinělým jevem mezi zaalpskými školami středověku. Navíc bychom si měli být neustále vědomi toho, že pražská univerzita byla nejen první školou na sever od Alp a na východ od Paříže, jak se často zdůrazňuje, ale především univerzitou, která se stala v mnohém vzorem svým mladším nástupkyním v sousedních zemích (obecným učením v Krakově, ve Vídni, Lipsku ad.), a zároveň sama během nece-

¹ *Dějiny Univerzity Karlovy I–IV. 1348–1998*. Vyd. I. ČORNEJOVÁ, J. HAVRÁNEK, Z. POUŠTA, M. SVATOŠ, Praha 1995–1998.

² *A History of Charles University I–II. 1348–1998*. Ed. by I. ČORNEJOVÁ, J. HAVRÁNEK, Z. POUŠTA, M. SVATOŠ and Petr SVOBODNÝ, Prague 2001.

³ F. ŠMAHEL, Počátky pražského obecného učení. Kritické reflexe k jubileu jednoho „národního monumentu“, *Český časopis historický* 96, 1998, s. 253–291; M. ŠTEMBERKOVÁ, Jubilejní rok Univerzity Karlovy, *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis* (dále jen HUCP) 39, 1999, Fasc. 1–2, s. 137–139 a nyní také P. MORAW, Die Prager Universitäten des Mittelalters im europäischen Zusammenhang, in: *Vorträge und Abhandlungen aus geisteswissenschaftlichen Bereichen, Schriften der Sudenteutschen Akademie der Wissenschaften und Künste* 20, München 1999, s. 1–33, kde v pozn. 1–3 souhrn nejnovější literatury.

⁴ H. DENIFLE, *Geschichte der Universitäten im Mittelalter*, Berlin 1885 (Reprint Graz 1956), s. 582–603. Novější literaturu k tématu čtenář najde ve specializovaných bibliografických příručkách: J. HAVRÁNEK – F. KÁVKA, *Bibliographie selective de l'université de Prague (1348)*, in: *Bibliographie internationale de l'histoire des universités I*, Genève 1973, s. 165–192; M. BOHÁČEK, *Repertorium und Bibliographie für die Universität Prag bis 1500*, in: *Ius Romanum Medii Aevi, Pars II, 7 e aa-ee, Mediolani* 1966; M. MELANOVA – M. SVATOŠ, *Bibliografie k dějinám pražské univerzity do roku 1622*, Praha 1979.

⁵ Pramenné doklady vývoje univerzitní samosprávy shromáždila M. HAASOVÁ-JELÍNKOVÁ, *Správa a kancelář pražské univerzity v první době jejího trvání, zvláštní otisk Sborníku příspěvků k dějinám města Prahy* 10, Praha 1948, s. 1–83. Terminologickou analýzu boloňského a pařížského vzoru pro pražskou univerzitu jsem podal ve dvou studiích: *L'Università di Praga tra Bologna e Parigi (l'Università di Praga e i suoi modelli)*, *Bollettino dell'Istituto Storico Ceco di Roma II. A cura di Z. Hledíková*, Praha 2000, s. 5–20 a *Paris comme modèle de l'université de Prague* (v tisku).

lého století prodělala pronikavou proměnu své podoby od universalistického obecného učení křesťanské Evropy v zemskou akademii teritoriálně a konfesionálně uzavřenou do rámce Českého království. Jaké byly konkrétní kroky na této cestě, je známo jen málo, přestože jde, jak se zdá, o jeden z klíčových momentů vývoje středoevropských univerzit, který vyznačil jejich budoucí podobu na několik staletí dopředu.⁶ Bohužel pramenů pro naše hledání není příliš mnoho.⁷ Vedle několika listin⁸ jde především o univerzitní a fakultní statuta. Tady jsou však mezery našich znalostí největší. Jednak se nedochovály statutární předpisy právnické fakulty, resp. právnické univerzity předhusitského období, a ani úplně zachovaná artistická statuta nedokáží tento nedostatek odstranit, zvláště, když chybí jejich obsahová analýza a přesné zjištění doby vzniku a postupného nárůstu jednotlivých statutárních ustanovení. Zbývají tak celouniverzitní statuta, vzniklá okolo roku 1368, jejichž text však prodělal ještě ve 14. a 15. století podstatné změny.⁹

Máme-li zjistit původní charakter pražského obecného učení a jeho vzory, musíme se na prvním místě obrátit k nejstarším konstitutivním aktům, které tvořily základ pražského univerzitního zřízení. Jde o tři známé listiny papeže Klimenta VI. a krále Karla IV. z let 1347 až 1349. Časově nejstarší papežská bula z roku 1347 stanovuje o podobě nově zřizovaného vysokého učení pouze: „*aby v řečeném městě Praze po věčné časy kvetlo obecné učení ve všech povolených fakultách (ut in dicta civitate Pragensi perpetuis temporibus generale studium vigeat in qualibet facultate)*“, čímž jsou myšleny obvyklé obory zastoupené na artistické, lékařské, právnické a teologické fakultě. Dále jsou položeny základy úřadu univerzitního kancléře (aniž by byl tento termín výslovně užit), který je dán pražskému arcibiskupovi, jemuž je svěřen dohled nad udělováním doktorských a mistrovských hodností. Třetí ustanovení se týká těch, kteří obdrží mistrovský titul a povolení k výuce (tzv. *licencia docendi*), jimž se dává právo vyučovat jak v Praze, tak v dalších univerzitních střediscích.¹⁰ Pražská univerzita je tak včleněna do sítě středověkých evropských univerzit a získává církevní záruky své existence.

Jen na okraj poznamenejme, že známá interpretace přisuzující papeži aprobační úlohu a označující jeho fundační listinu jako „svolovací bulu“ vychází z novověké etatické představy, že vlastními zakladateli univerzit byli pouze panovníci jako představitelé státu. Dobová skutečnost však byla jiná: fundátorem univerzit mohl být církevní stejně jako světská vrchnost, ideální pro existenci univerzity však bylo, když disponovala fundačními privilegii papeže, císaře či krále, jež měly pro její existenci konstitutivní charakter. Není pochyby, že hlavní roli hrála vůle a garance zemského suveréna, na jehož území se

zřizovaná univerzita nacházela. Bez církevní (v našem případě papežovy) záruky všeobecné platnosti nabytých akademických titulů a bez možnosti vyučovat „kdekoliv“ v křesťanském světě, by však bylo takové obecné učení jen pouhým *studium particulare*.

Karlův fundační akt z roku 1348 je z našeho hlediska stejně vágní jako papežské privilegium. Proti svému předchůdci stanovuje navíc jedině, „*že privilegia výsady a všechny svobody, které užívají z královské pravomoci doktoři a žáci pařížského a boloňského učení, všem a jednomu každému, kdo by sem chtěl přijít, udělíme a postaráme se, aby byly neporušitelně zachovávány (quod privilegia, immunitates et libertates omnes, quibus tam in Parisiensi, quam Bononiensi studiis doctores et scolares auctoritate regia uti et gaudere sunt soliti...)*“.¹¹ Jak si všimlo již bádání minulého století,¹² je Karlova listina sice téměř doslovně převzata ze známého formuláře Petra z Vinei (změněny jsou vlastně jen názvy míst), bezpochyby však vyjadřuje zakladatelův úmysl a beze vší pochyby byla základní právní normou, podle níž se řídil pražský univerzitní život.

Citovaná pasáž se dotýká univerzitní autonomie ve dvou podstatných ohledech. Jednak tam, kde se odvolává na zakladatelská práva panovníka k obecnému učení, a na druhé straně, když určuje Praze za vzor dvě nejslavnější univerzity středověku: Boloňu a Paříž. V tomto bodě, jenž je doplňkem diktátora listiny, králova sekretáře Mikuláše Sortese, se však lucemburská kancelář pokusila spojit dva doposud neslučitelné prvky univerzitního zřízení – profesorský model Paříže a studentskou Boloňu. Touto formulací se vytváří určitý precedens k pozdějšímu osamostatnění pražské právnické univerzity a asi je na vině i určité dvojkolejnosti pražské univerzitní správy předhusitského období. Rozhodně nebyla jen prázdňným slovním obratem, jak tvrdili mnozí dějepisci, připisující pro Prahu rozhodující vliv pařížskému modelu, protože stopy boloňského vzoru jsou patrné i v univerzitních statutech z roku 1368.¹³

Třetí ze zakládacích dokumentů, tzv. eisenaušský diplom z roku 1349 (svůj název dostal podle durynského Eisenachu, kde Karel IV. listinu nechal vystavit) vypovídá o podobě pražské univerzitní správy ještě méně. S výjimkou konstatování, že potvrzení univerzitních výsad se děje z moci krále Svaté říše římské, jsou ostatní informace v podstatě jen opakováním obou předchozích listin. Blíže specifikovány byly pouze panovnické záruky učitelům a studentům při cestě na univerzitu a osvobození od místních daní a poplatků, což patřilo od 12. století k nezadatelným právům členů akademické obce.¹⁴

Z našeho pohledu zůstala doposud nepovšimnuta zpráva kronikáře Beneše Krabice z Weitmile, který v *Kronice pražského kostela* věnuje obsáhlou pasáž založení pražské univerzity. Hned na první pohled zaujme, že pražský kanovník měl informace, jak se říká z prvé ruky, protože až na výjimky se značnou věrností parafrázuje Karlův zakládací akt stejně jako dokumenty, které měly svůj původ na církevní půdě. Beneš zdůrazňuje, že Karel si svůj vzor pro založení pražské univerzity vzal z Paříže, protože v jinošských letech sám patřil ke studentům slavné Sorbonny. Říká o něm dokonce, že král žádal, „*aby pražské učení*

⁶ Viz A History of the University in Europe I. Universities in the Middle Ages. Ed. by H. de RIDDER-SYMOENS, Cambridge 1992, s. 96–99; F. REXROTH, Deutsche Universitätsstiftungen von Prag bis Köln. Die Intentionen Stiftern und die Wege und Chancen ihrer Verwirklichung im spätmittelalterlichen deutschen Territorialstaat, Köln–Weimar–Wien 1992, s. 55–107; R. SCHMIDT, Begründung und Bestätigung der Universität Prag durch Karl IV. und die kaiserliche Privilegierung von Generalstudien, in: R. SCHMIDT, Fundatio et confirmatio universitatis. Von den Anfängen deutscher Universitäten, Goldbach 1998, s. 1–26 (přetisk studie z roku 1978); M. SVATOŠ, Pražská univerzita za Karla IV., Praha 1998 (2. vyd., Praha 2004).

⁷ Pražské univerzitní prameny byly publikovány souhrnně v řadě Monumenta historica Universitatis Carolo-Ferdinandae Pragensis I–III (dále jen MHUP), Pragae 1830–1848.

⁸ Viz Codex diplomaticus almae Carolo-Ferdinandae Universitatis Pragensis originem, incrementa, privilegia, jura, beneficia, aliaque fata, tum prospera, tum adversa illustrans, in: MHUP II, Pragae 1834, s. 217–444. Část nejstarších dokumentů uveřejnil V. CHALOUPECKÝ, Karlova universita v Praze. Její založení, vývoj a ráz v XIV. století, Praha 1948, s. 107–128.

⁹ Statuta Universitatis Pragensis, edd. A. Dittrich et A. Spirk, in: MHUP III, Pragae s. d.

¹⁰ V. CHALOUPECKÝ, Karlova universita, s. 111–113, č. 1 (český překlad, s. 113–115).

¹¹ Tamtéž, s. 116–117, č. 2 (český překlad, s. 117–119). Naposledy byla uveřejněna M. SVATOŠEM s anglickým překladem v publikaci Chartres of Foundation and Early Documents of the Universities of the Coimbra Group, ed. by J. M. M. HERMANS and M. NELISSEN, Groningen 1994, s. 32–33, 108–109 (edice).

¹² V. J. NOVÁČEK, Prameny zakládací listiny university pražské vydané Karlem IV. dne 7. dubna 1348, Časopis Českého Musea 64, 1890, s. 226–238.

¹³ M. BOHÁČEK, Pražská univerzitní statuta a jejich boloňský vzor, Studie o rukopisech 8, 1969, s. 11–64.

¹⁴ V. CHALOUPECKÝ, Karlova universita, s. 120–121, č. 3 (český překlad, s. 121–122).

se ve všem všudy řídilo a spravovalo podle způsobu a zvyklostí pařížského učení“, a přičítá mu i zásluhu o jmenování pražského arcibiskupa kancléřem pražské univerzity.¹⁵

Svou roli sehrálo jistě i předchozí vzdělání hlavních protagonistů pražské univerzitní fundace. O českém králi a pozdějším císaři Svaté říše římské Karlu IV. víme, že ve srovnání s ostatními korunovanými hlavami své doby měl nebyvalé vzdělání. Mluvil česky, francouzsky, německy, ovládal latinu a dostalo se mu i hlubokého filozofického a teologického vzdělání, takže byl schopen vést poučené disputace s učenými návštěvníky panovnického dvora. Sám byl také literárně činný, byl autorem latinsky psaného vlastního životopisu (*Vita Caroli*) a svatováclavské legendy. I když někteří současníci připisují jeho hluboké znalosti studiu na pařížské univerzitě, víme, že své vzdělání získal spíše od svých soukromých preceptorů za pobytu ve Francii, kde strávil vlastně celá jinošská léta. Mezi jeho učitelé vyniká osoba kardinála Pierra Rogera de Rosieres, pozdějšího papeže Klimenta VI., jenž později stál u zrodu pražské univerzity. Druhý z významných mužů, kteří se zasloužili o vznik pražského obecného učení, byl císařův rádce a první pražský arcibiskup Arnošt z Pardubic. Arnošt byl vzděláním kanonistou boloňského typu, který dokončil právní studia na univerzitě v Padově. Také mezi prvními profesory pražské univerzity najdeme odchovance obou univerzitních typů – boloňského a pařížského. U naprosté většiny nevíme, kde získali své univerzitní vzdělání, můžeme se však dohadovat, že přinejmenším u právníků to byly italské právní univerzity (o italském legistovi Buonsignori de Buonsignori s jistotou víme, že svůj titul získal v Boloni), u filozofů a teologů lze předpokládat především pařížské studium. Dominikánští, augustiniánští a minoritští profesori získali své vzdělání v zřejmém v řádových učilištích, kde také do svého povolání na univerzitu působili jako lektori řádových studií.

Pro naše téma je významný také prvý známý mistrovský diplom z roku 1359, který vydal Arnošt z Pardubic pro absolventa fakulty svobodných umění Jindřicha z Libšic.¹⁶ Dokument je zajímavý již tím, že poprvé výslovně používá titul kancléře pražské univerzity (*universitatis studencium studii Pragensis cancellarius*), z jehož moci se diplom vydává. Výraz evokuje představu, jakoby Arnošt byl kancléřem pouze pražských studií. Běžné označení univerzit boloňského typu neodpovídá podle mého soudu pražské realitě, spíše vypovídá o tom, na jakém typu obecného učení získal vzdělání první pražský arcibiskup a první pražský univerzitní kancléř. Naproti tomu termínem *scolares* se rozuměli všichni členové univerzitní obce požívající privilegia obecného učení. Obdobně tomu je v opise nejstaršího pečeti pražské univerzity pocházejícího z doby zakladatele univerzity, v němž čteme, že jde o pečeť *universitatis scolarium studii Pragensis*.¹⁷ Na každý pád je toto terminologické kolísání příznačným svědectvím, že univerzitní struktura nebyla doposud pevně konstituována a rozhodně ani zdaleka nezakořenila v domácím církevním prostředí: pražská univerzita byla v českém prostředí jak jazykovou, tak právní novotou.

¹⁵ Fontes rerum Bohemicarum IV, s. 452.

¹⁶ V. CHALOUPECKÝ, Karlova universita, s. 123–124, č. 4 (český překlad, s. 124–125).

¹⁷ Poslední studie o proslulém pečetním typáři pochází z pera F. ŠMAHELA, Záhada nejstarší univerzitní pečeti, HUCP 41, 2001, Fasc. 1–2, s. 11–31. Autor polemizuje s tezí P. MORAWA (zevrubně doloženou ve studii Das älteste Prager Universitätssiegel im neuen Licht, in: Vorträge und Abhandlungen aus geisteswissenschaftlichen Bereichen, Schriften der Sudetendeutschen Akademie der Wissenschaften und Künste 20, München 1999, s. 131–151), že nejstarší pražské pečeti bylo vytvořeno a užíváno pražskou juristickou univerzitou.

Roku 1360 pak získává pražská univerzita první dokument upravující její vnitřní činnost, první univerzitní statut, tzv. *Ordinationes Arnesti*,¹⁸ vyšlý rovněž z arcibiskupské kanceláře Arnošta z Pardubic, který zde vystupuje v dvojediné roli správce arcidiecéze a univerzitního kancléře. Stojí za zdůraznění, že to není sama univerzita ani její zakladatel, kteří by určili vnitřní pravidla samosprávné korporace, ačkoliv *ius statuendi* patří k jejím nejvýznamnějším právům, stejně jako skutečnost, že první statuta přijala pražská univerzita až patnáct let od svého založení. Opětovně se tak potvrzuje fakt, že počátky pražského učení byly těžkým obdobím, v němž univerzitní korporace nejen hledala svou tvář, ale musela zjevně zápasit o samotné přežití. První bod Arnoštových statut říká: „*necht je jedna univerzita (univezitiní obec), necht je jeden rektor (sit una universitas, sit unus rector)*.“ Rektor, jenž má být jediným představitelem univerzitní obce, zde vystupuje jako reprezentant celého obecného učení. Následující body upřesňují, že v případě volby rektora z řad artistické fakulty má být jeho zástupcem (*vicarius*) právník a naopak. Instituce rektorova vikáře se v pražských univerzitních dějinách již neobjeví. Jeho místo zaujme, zjevně se stejnou působností, rektorův zástupce (*vicerektor*), poprvé zmíněný ve statutech artistické fakulty z roku 1367. O rektorovi samém víme, že měl být alespoň duchovním nižšího svěcení (klerikem), jemuž měli přísahat všichni doktoři, mistři a světší studenti. Tím je také doložena rektorova soudní kompetence, z níž bylo odvolání pouze k univerzitnímu kancléři. Příslušníci mnišských řádů byli po vzoru pařížské univerzity, jak se výslovně uvádí, vyloučeni z této nejvyšší univerzitní funkce. Znovu se také objevuje pojem univerzitní obec jako shromáždění veškeré univerzity (*convocacio universitatis, tota universitas*), jejíž působnost se právě počíná Arnoštovými statutey silně omezuje. Nově uváděnými celouniverzitními dignitáři jsou rektorovi rádci neboli prokurátoři (*consilarii, procuratores*), kteří mají v běžných záležitostech nahradit rozhodování celé univerzitní obce. V této souvislosti (jako volitelé rektorovy rady) je poprvé zmíněna také instituce univerzitních národů. Můžeme tak pozorovat postupné posilování profesorského prvku v univerzitním životě, které by napovídalo stoupající převaze pařížského vzoru.

Arnoštova statuta jsou z našeho hlediska pozoruhodná hned z dvojího důvodu. Prvním je ono prapodivné ustanovení o jediném rektorovi, které jakoby navozovalo, že doposud mohlo být v Praze více představitelů univerzitní korporace anebo, což je pravděpodobnější, jde o jednoznačné nařízení, které má předejít rozštěpení univerzity na dvě části. Které části to měly být, ukazuje ustanovení o střídání rektora a vicerektora, z nichž jeden má být vždy právníkem. Stojíme tedy přímo u počátku onoho známého pražského dualismu, který se vytvořil roku 1372 tím, že v rámci jednoho obecného učení (*studium generale*) vznikly dvě univerzitní korporace (*universitates*). První se skládala ze tří fakult – artistické, lékařské a teologické (její vzor ležel v Paříži), druhou univerzitu tvořila pouze jediná – juristická fakulta (univerzita), která se řídila příkladem Boloni.

Roku 1366 se univerzitní samospráva doplňuje o nový prvek – koleje, které byly základním článkem pražské univerzitní struktury až do počátku 17. století.¹⁹ První z nich, Karlova kolej, byla založena jako typická profesorská kolej, i když některé obraty zaklá-

¹⁸ Codex diplomaticus Universitatis Pragensis, in: MHUP II/1, s. 229–231, nr. IV.

¹⁹ O pražských kolejích viz Karolinum a kolejný systém, in: Dějiny Univerzity Karlovy I, s. 42–58.

dací listiny (*magistrorum et studentium predicti collegii*) naznačují, že by měla být určena mistrům i studentům.²⁰ Zároveň došlo ke spojení koleje s kapitulou Všech svatých na Pražském hradě a tím vlastně k založení druhé mistrovské koleje v Praze.²¹ Skutečnost však jednoznačně mluví o profesorském charakteru Karolina, v němž studenti našli místo pouze jako famulové (*famuli*) svých učitelů. A ještě jednu důležitou informaci můžeme vyčíst z textu karolinské fundační listiny. V pasáži, vypočítávající kolejní vesnice a jejich příslušenství, je výslovně uveden zápis do zemských desk Českého království, což je výslovným potvrzením svobodné a dědičné držby pozemkového majetku univerzitní instituce. Po přechodném období od roku 1358, kdy univerzitní poddaní byli předáni do pravomoci zemského soudu,²² se tímto aktem přiznává univerzitě (včetně jejich součástí) soudní kompetence nad poddanými a svobodné dispoziční právo s vlastním majetkem. Tato pravomoc je pak rok po založení Karolina vyhlášena v novém panovníčím privilegii, kterým se kolejní statky osvobozují od jakýchkoliv platů s výjimkou královské berně a uděluje se jim soudní imunita, opět s výjimkou královského soudu.²³ Aniž by se to výslovně uvádělo, představují pražské koleje jednu z nejpodstatnějších vazeb na „pařížský model“ univerzitního zřízení. Navíc upozorněme na skutečnost, že v Praze vznikly nejdříve domy univerzitních mistrů, které měly sloužit podpoře profesorské části akademické obce, tedy onoho prvku, který byl dominantní právě v Paříži.

Počáteční podoba univerzitní struktury neuzavřela ani tak první kodifikace vnitřních pravidel univerzitního života v celouniverzitních statutech z roku 1368, jako asi spíš vznik samostatné právnické univerzity v roce 1372.²⁴ Prvopočátky pražského dualismu najdeme, jak bylo řečeno, již v Karlově zakládací listině, a rozhodně se pak objevují jako výslovná obava v Arnoštových statutech z roku 1360. Výsledkem sporu mezi juristy a ostatní, převážně artistickou většinou pražské univerzity, bylo vytvoření samostatné juristické korporace v rámci pražského obecného učení (*universitas juristarum studii Pragensis*) s vlastní samosprávou a volenými představiteli s rektorem v čele. Jak víme, nebyla to žádná převratná novinka, protože měla svůj velký precedens v boloňských univerzitních poměrech.²⁵ Důvodů osamostatnění pražských právníků bylo jistě více, na prvním místě se tu zjevně promítlo soupeření dvou rozdílných univerzitních vrstev – sociálně nepříliš vysoce postavených mistrů artistické fakulty a společensky již etablovaných scholárů právnického studia. Svou roli jistě sehrála také zkušenost absolventů italských právnických škol, především církevních osob, k nimž se počítal i první pražský arcibiskup a univerzitní kancléř Arnošt z Pardubic. Není asi náhodou, že rektory juristické univerzity, opět po vzoru Boloně, bývali sice studenti, případně bakaláři, ale zpra-

vidla církevní hodnostáři a urozené osoby, nejlépe pak šlechtici ve vyšších církevních úřadech.

Rokem 1372 se uzavírá období pražských univerzitních dějin, v němž si nová instituce teprve hledala vlastní profil. Tímto rokem definitivně končí pokus o spojení pařížského a boloňského modelu, naznačený v Karlově zakládací listině. Nakonec i sám fundátor ustoupil realitě a dal souhlas ke vzniku samostatné právnické univerzity. Zároveň položil základy právnické koleje, která byla faktickým vyrovnáním právníků s filozofy a teology v Karlově koleji a koleji Všech svatých. A protože proti vzniku samostatné právnické univerzity neprotestoval ani nový univerzitní kancléř Jan Očko z Vlašimi, přestože jeho předchůdce před dvanácti lety trval na jediném univerzitě a jediném rektorovi (Arnošt z Pardubic v prvním bodu svých *Ordinationes*), nestálo jí nic v cestě. V období 1372 až 1417/18 byli tak každoročně voleni samostatní představitelé pražské právnické univerzity. Juristický rektor používal nejčastěji titul, který jednoznačně vyjadřoval fakt, že je představitelem samostatné právní korporace v rámci pražského obecného učení: *rector universitatis juristarum (canonistarum) studii Pragensis*. A protože nejsou zachována statuta juristické univerzity, můžeme si udělat jen nepřesný obraz o ostatních institucích pražských právníků. Totéž ovšem platí o vzájemném poměru obou univerzit. Jediným společným aktem obou univerzit, o němž s jistotou víme, byla smlouva s pražskými městy o jurisdikci nad univerzitními příslušníky z roku 1374.²⁶

Od roku 1372 bychom měli v Praze mluvit o dvou (do značné míry) nezávislých právních korporacích, o třífakultní univerzitě a juristické univerzitě, které existovaly v předhusitském období paralelně. Popis pražské univerzitní struktury umožňují především celouniverzitní statuta, vzniklá na konci šedesátých let 14. století a užívaná s určitými změnami až do počátku 16. století. Statuta byla s jistotou platná pro třífakultní univerzitu, která byla ve znamení převahy artistického a teologického učení. Poněkud paradoxně však opírala mnohá statutární usnesení o boloňský vzor první poloviny 14. století, jak přesvědčivě prokázala právně historická literatura.²⁷ Zvláště pozoruhodné je, že doslovně nebo jen s minimálními změnami byla boloňská statuta užitá v Praze v pasážích o rektorově volbě a kompetencích jeho úřadu (určení způsobilosti k volbě rektora, uveřejnění rektorovy volby, rektorově přísaze, rektorově jurisdikci a jeho úředních povinnostech), v ustanoveních o univerzitním notáři (přísaha, odměny a kompetence univerzitního notariátu) a dále v části, věnované vymezení pedelského úřadu. Z boloňského vzoru byly převzaty také pasáže o přísaze scholárů, částečně pak ustanovení o univerzitní pokladně a pohřbech členů univerzity. Zdá se však, že ani tento kompromis neměl dlouhého trvání, a tak pasáže, které se týkají každodenních záležitostí univerzity, zůstaly zachovány podle boloňské předlohy, v základních rysech se však třífakultní univerzita stále více přibližovala pařížskému profesorskému charakteru.

Nejlépe je to patrné na úřadu nejvyššího představitele univerzity. Rektor (*rector universitatis*), na třífakultní univerzitě byl původně volený na celý akademický rok, od

²⁰ Codex diplomaticus Universitatis Pragensis, in: MHUP II/1, s. 231–235, nr. V.

²¹ Codex diplomaticus Universitatis Pragensis, in: MHUP II/1, s. 236–240, nr. VI.

²² Codex diplomaticus Universitatis Pragensis, in: MHUP II/1, s. 225–229, nr. III.

²³ Codex diplomaticus Universitatis Pragensis, in: MHUP II/1, s. 248–250, nr. IX.

²⁴ J. KEJŘ, Dějiny pražské právnické univerzity, Praha 1995; P. MORAW, Die Juristenuniversität Prag im Mittelalter (1372–1419), verfassungs- und sozialgeschichtlich betrachtet, in: J. FRIED (ed.), Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters, Vorträge und Forschungen 30, Sigmaringen 1986, s. 439–486 (český překlad Pražská právnická univerzita 1372–1419. Studie k jejím institucionálním a sociálním dějinám, HUCP 32, 1992, Fasc. 1–2, s. 11–31) a nejnověji J. KEJŘ, The Prague Law Faculty and the Law University, in: A History of Charles University I. 1348–1998, Prague 2001, s. 149–168.

²⁵ W. STEFFEN, Die studentische Autonomie im mittelalterlichen Bologna. Eine Untersuchung über die Stellung der Studenten und ihrer Universitas gegenüber Professoren und Stadtregierung im 13./14. Jahrhundert, Bern–Frankfurt am Main–Las Vegas 1981, zvl. s. 101–110.

²⁶ I. HLAVÁČEK, Jeden dokument ke vztahu university a pražských měst v druhé polovině 14. století, HUCP 2, 1962, Fasc. 1, s. 89–96.

²⁷ M. BOHÁČEK, O rukopisech statut pražské university, Studie o rukopisech 1964, s. 73–124; TÝŽ, Pražská univerzitní statuta a jejich boloňský vzor, Studie o rukopisech 8, 1969, s. 11–64; TÝŽ, Založení a nejstarší organizace pražské university, Studie o rukopisech 6/1, 1965, s. 5–31.

poloviny osmdesátých let na jeden semestr, u právníků vždy na jeden školní rok. Spolehlivě můžeme funkci rektora doložit až k roku 1360, od roku 1366 známe jména prvních pražských rektorů – studenta práv Heinricha z Etwatu a pozdějšího mistra artistické fakulty Heinricha z Nanexen alias z Embeku, jenž byl zvolen valným shromážděním univerzity (1367/68). Jinak existovaly pouze rozdíly mezi oběma pražskými univerzitami, dané jejich odlišnými vzory. Třífakultní univerzita volila do svého čela vždy mistry, juristé bez výjimky studenty nebo nanejvýš bakaláře. Rokem 1372, kdy vznikla samostatná právnická univerzita, pozbylo smyslu nařízení Arnoštových ordinací o rektorově zástupci, protože juristé volili vicerektora pouze *ad hoc*, pokud byla potřeba.

Další institucí, která byla společná oběma pražským univerzitám, byly univerzitní národy, jež byly základní jednotkou institucionální podoby celé školy.²⁸ Podle univerzitních národů byl volen rektor, jeho rada, fakultní dispensátoři, byla obsazována místa v kolejích, přidělována církevní obročí a zapisováno do univerzitní matriky. Princip univerzitních národů byl rozhodující všude tam, kde šlo o honorární a pekuniární záležitosti. Soudě podle dochovaného zlomku matriky saského univerzitního národa z přelomu šedesátých a sedmdesátých let 14. století, byly instituce národů alespoň v této fázi společné oběma pražským univerzitám, protože matrika zachycuje právníky i studenty soubodných umění. Podobně jako v Paříži, i v Praze se vytvořily čtyři univerzitní národy – bavorský, český, polský a saský (*nacio Bavarorum, Bohemorum, Polonorum, Saxonum*), které se až do roku 1409 paritně dělily o správu univerzity. Do jejich čela byla postavena rada, složená z volených konsiliářů. Statuty byl jednoznačně vymezen pouze domácí český univerzitní národ, který tvořili jednatelé obyvatel zemí Koruny české (Čechy, Morava, Žitavsko, Kladsko), k nimž byli připojeni Uhři a ostatní Slované (Slováci, Dalmatinci ad.). Jediné, co můžeme tvrdit s naprostou jistotou, je, že pražská univerzitní statuta se v pasážích o univerzitních národech rozhodně neopírají o boloňský vzor.

Dekret kutnohorský, panovníkovo nařízení o změně vnitřních poměrů na univerzitě, byl již od data svého vzniku v roce 1409 považován, vyjádřeno dnešními slovy, buď za nepatřičný zásah do univerzitní autonomie nebo za spravedlivé rozhodnutí, upřednostňující po právu obyvatele domácího království. Pro nás je ovšem podstatné, že se král Václav při svém rozhodnutí výslovně odvolává na vzor pařížské univerzity a italských učení, když rozkazuje, „*abyste ihned po spatření této listiny bez jakéhokoliv odporu a odmouvání připustili český národ ke třem hlasům při všech poradách, soudech, zkouškách, volbách i jakýchkoliv jiných jednáních a řízeních univerzity, jak má francouzský národ na obecném učení pařížském, a jak i jiné národy v Lombardii a Itálii užívají... (mandamus vobis presencium virtute firmiter et districte omnino habere volentes, quatenus mox, visis presentibus, contradiccione et renitencia quibuslibet procul motis, nacionem Boemicam in singulis consiliis, iudiciis, examinibus, electionibus et quibuscunque aliis actibus et dispositionibus universitatis predictae ad instar ordinationis, qua gaudet nacio Gallica in universitate predictae in universitate studii Parisiensis ac cetera*

in Lombardia et Italia paciuntur naciones, ad tres voces admittere...“²⁹ Pomineme-li fakt, že žádný „francouzský univerzitní národ“ na pařížské univerzitě vlastně neexistoval, stejně jako skutečnost, že ani na italských univerzitách nebyvaly předalpské univerzitní národy majorizovány, je důležitý právě onen poukaz na jednu ze dvou základních autorit středověkého univerzitního světa, na pařížskou univerzitu, která měla „posvětit“ panovníkovo politické rozhodnutí. Spíše než svár mezi Boloňou a Paříží můžeme tu cítit spor mezi českým a ostatními univerzitními národy, spor mezi českými přívrženci Viklefa a protiviklefovskou většinou, snad soupeření mistrů artistické fakulty s profesory vyšších fakult a jistě i počátky českého národního sebevědomí, které byly králem využity ve prospěch jediného cíle, jímž bylo potvrzení jeho postavení říšského panovníka a uznání ztracených nároků Václava IV. na říšskou korunu ze strany církve.

Oběma univerzitám byl bezpochyby společný i úřad univerzitního kancléře (*cancellarius universitatis*), do jehož kompetence spadal církevní dohled nad promócemi a úloha odvolací instance od rektorova soudu.³⁰ Totéž lze pravděpodobně povědět o úřadu ochránců práv pražské univerzity (*conservatores et iudices*), jimiž byli papežem Urbanem VI. ustanoveni probošti mohučského a vatislavského kostela a děkan pražské hradní kapituly Všech svatých, kteří měli chránit univerzitu, její příslušníky a jejich majetek na mimouniverzitním fóru.³¹ Nejvýznamnější postavení mezi nimi zaujímal děkan pražského hradního kostela Všech svatých, který se zasazoval za pražské univerzitány v majetkových sporech, hájil majetek celé univerzity mimo akademickou půdu, rozsuzoval odvolání právních pří mezi univerzitními členy, vykonával rozsudky vyšších církevních instancí a nabádal univerzitu, aby dodržovala ustanovení církevních úřadů (např. aby přispěla k odstranění církevního schizmatu), bez ohledu na to, zda se jednalo o člena třífakultní nebo juristické univerzity. Vlastní výkon práv „ochránců pražské univerzity“ spadá až do období Václava IV. od roku 1383.

* * *

Základ pražského univerzitního dualismu, dualismu juristů a „ostatní“ univerzity byl dán, jak jsme se mohli přesvědčit, již ustanoveními Karlovy zakládací listiny. Vědomě reflektován byl v prvních univerzitních statutárních ustanoveních Arnošta z Pardubic stejně jako v pražském církevním prostředí, svůj výraz našel také v celouniverzitních statutech a naplno se projevil roku 1372 vznikem juristické univerzity na půdě pražského obecného učení. Rozbor univerzitních statut rovněž ukázal, že koexistence obou „modelových“ univerzit na pražské univerzitní půdě byla nejen možná, ale i prakticky uskutečnitelná, i když pražská třífakultní univerzita stále více směřovala k pařížskému vzoru. Přesto se prvky boloňských univerzitních statut udržely v Praze až do počátku 16. století.

Ještě spíše než obvyklé konstatování, že Praha měla svůj předobraz v jednom ze dvou modelových univerzitních vzorů středověku (Boloni nebo Paříži), je podstatnější zjištění,

²⁹ V. CHALOUPECKÝ, Karlova universita, s. 126–127, č. 5 (český překlad, s. 127–128).

³⁰ Prvně je kancléřský titul výslovně uveden v univerzitním „diplomu“ z roku 1359 (viz pozn. 16). Roku 1405 privilegium papeže Inocence VII. získává rektor právo zastupovat za sedisvakance pražského arcibiskupství univerzitního kancléře, spojené později s titulem vicekancléře (Codex diplomaticus Universitatis Pragensis, in: MHUP II/1, s. 231–235, nr. V).

³¹ Codex diplomaticus Universitatis Pragensis, in: MHUP II/1, s. 271–275, nr. XVII.

²⁸ O univerzitních národech na středoevropských univerzitách S. SCHUMANN, Die „Nationes“ an den Universitäten Prag, Leipzig und Wien, Berlin 1974; R. SCHMIDT, Die Prager Universitäts-Nationen bis zum Kutenberger Dekret von 1409 und die Anfänge „nationaler“ Gedanken im Königreich Böhmen, in: R. SCHMIDT, Fundatio et confirmatio universitatis. Von den Anfängen deutscher Universitäten, Goldbach 1998, s. 27–45 (přetisk studie z roku 1992).

že pražské obecné učení určilo do značné míry osud a podobu první velké vlny středoevropských univerzitních fundací.³² V čem ale Praha byla vzorem pro ostatní univerzity střední a středovýchodní Evropy? Tím nejdůležitějším bylo prosazení zakladatelských práv zemských suverénů při vývoji univerzit od původně univerzalisticky zaměřené univerzity, od více nebo méně autonomních korporací k zemským vysokým školám, těšících se na jedné straně přímé panovnické ochraně a dotované z panovnických (zemských) zdrojů, na druhé straně však vystavené panovnickým zásahům do univerzitních záležitostí nebo dokonce stojících pod přímou královskou kontrolou. Univerzita ve střední Evropě sdílí ve všech ohledech politické osudy své země a často tak platí přespříliš vysokou daň za mocenskou a finanční podporu státu. Zemské univerzity poskytují navíc vzdělání a výchovu obyvatelům především domácího království. Bez významu nezůstalo rovněž zaměření říšských univerzit na výuku na propedeutické artistické fakultě, nanejvýš na přípravu juristů a teologů pro zemskou, městskou a církevní správu, které ve svém důsledku znamenalo, že za vyšším vzděláním museli uchazeči nadále putovat do prestižních italských a francouzských univerzitních center.

MICHAL SVATOŠ

Die Prager Universität und ihre Vorbilder

ZUSAMMENFASSUNG

Die Studie beschäftigt sich mit der Struktur der Prager Universität im Anfangsstadium ihrer Entwicklung: dem Zeitraum bis zur Hussitenrevolution. Analysiert werden Schritt für Schritt sämtliche konstitutionellen Akte, die Aussagekraft für die anfängliche Gestalt der Prager Universität besitzen (drei Urkunden Papst Clements VI. und König Karls IV. aus den Jahren 1347 bis 1349). Dabei kann festgestellt werden, dass sich Karls Stiftung auf zwei Vorbilder stützte: auf das Professorenmodell von Paris und das Studentenmodell von Bologna. Die Grundlage für den Prager Universitätsdualismus, den Dualismus der Juristen und der „übrigen“ Universitäten, war bereits durch die Satzungen der Gründungsurkunde Karls IV. vorgegeben; reflektiert wurde dieser Dualismus sowohl in den ersten Universitätsstatuten des Ernst von Pardubitz als auch im Prager Kirchenmilieu. Seinen Ausdruck fand er auch in den gesamtuniversitären Statuten, und voll zum Tragen kam er dann 1372 durch die Entstehung der juristischen Universität auf dem Boden des Prager Studium generale. Eine Analyse der Universitätsstatuten hat gezeigt, dass eine Koexistenz beider Universitätsmodelle auf dem Boden der Prager Universität nicht nur möglich, sondern auch praktisch zu verwirklichen war, obgleich die Prager Drei-Fakultäten-Universität immer mehr zum Pariser Vorbild hin tendierte. Trotzdem hielten sich Elemente der Bologner Universitätsstatuten in Prag bis zum Beginn des 16. Jh.

Neben Urkunden und Statuten machte sich Verfasser auch die bislang wenig beachtete Nachricht des Chronisten Benesch Krabice von Weitmühl zunutze, der in seiner Chronik der Prager Kirche der Prager Universitätsgründung eine ausgiebige Passage widmete, und unterzog auch sie einer Untersuchung hinsichtlich der Entwicklung der Universitätsstruktur.

Die Universität war im böhmischen Milieu sowohl eine sprachliche als auch rechtliche Neuerung, was man am schwankenden Gebrauch der Terminologie in den ältesten Dokumenten ablesen kann. Dies beweist, dass die

Struktur der Universität zumindest während der ersten 15 Jahre ihres Bestehens nicht festgelegt war. Erst 1360 erhielt die Prager Universität das erste Dokument, das ihre Tätigkeit im Innern regelte, das erste Universitätsstatut, die sog. *Ordinationes Arnesti*. 1366 wird die Selbstverwaltung der Universität um ein neues Element bereichert: die Kollegs. Die Formulierung einer der Gründungsurkunden des Karlskollegs, die die Eintragung der Kolleggüter in die Landtafeln betrifft, ist eine Bestätigung für die freie und erbliche Haltung von Grundbesitz seitens einer Universitätsinstitution.

Mit der Entstehung der selbständigen Juristenuniversität 1372 erhält die anfängliche Struktur der Universität eine feste Gestalt. Verfasser fragt nach den Wurzeln und der äußeren Gestalt des Prager Universitätsdualismus sowie nach den Gründen für eine Absonderung der juristischen Universität. 1372 geht eine Periode der Prager Universitätsgeschichte zu Ende, in der sich diese neue Einrichtung ihr eigenes Profil gesucht hatte. Damit endete auch definitiv der Versuch, das Pariser Universitätsmodell mit dem Bologner zu verbinden.

Die Prager Universität war nicht nur die älteste Universität im mitteleuropäischen Raum, sondern auch die Mutter weiterer Universitäten (Krakau, Wien, Leipzig), deren Gestalt sie beeinflusste. Das Wichtigste, mit dem sie auf jene Tochteruniversitäten Einfluss nahm, war die Durchsetzung der Gründungsrechte der Landesherrn bei der Entwicklung der Universitäten von einer ursprünglich universalistisch ausgerichteten Universität, von mehr oder weniger autonomen Korporationen zu Landeshochschulen. Zwar erfreuten sich letztere auf der einen Seite direkten herrschaftlichen Schutzes und Dotierungen aus herrschaftlichen (Landes-)Quellen, doch waren sie auf der anderen Seite Eingriffen des Landesherrn in universitäre Angelegenheiten ausgesetzt oder standen unter direkter königlicher Kontrolle.

³² Profil první vlny univerzitních fundací střední Evropy určil F. SEIBT, Von Prag bis Rostock. Zur Gründung der Universitäten in Mitteleuropa, in: F. SEIBT, Mittelalter und Gegenwart. Ausgewählte Aufsätze. Festgabe zu seinem 60. Geburtstag, hrsg. von W. EBERHARD und H.-D. HEIMANN, Sigmaringen 1987, s. 197–217 (přetisk studie z roku 1978).

KNIHY A KNIHOVNY NA PRAŽSKÉ UNIVERZITĚ VE STŘEDOVĚKU (STRUČNÝ NÁSTIN)*

IVAN HLAVÁČEK

Kdyby měl být kterýkoliv referent plně práv výše naznačenému tématu, musel by vlastně podat výklad o většině podstatných otázek celého vnitřního a vědeckého vývoje této instituce. Ba co víc, musel by do zpracování vlastně pojmut či alespoň při výkladu reflektovat celý duchovní vývoj země, respektive těch zemí, jejichž představitelé se na pražské univerzitě vzdělávali či na ní působili. A v důsledku známého *long durée* středověkého myšlení by bylo nutno vracet se i hluboko do dob předchozích. Peregrinace osob přitom podmiňovala či alespoň výrazně umocňovala peregrinaci a recepci myšlenek uložených v knihách a zpřístupňovaných v knihovnách.

Již na první pohled je zřejmé, že toto vše je téma v jednom vystoupení nevládnutelné z nejrůznějších důvodů, zejména v důsledku nepropracovanosti řady základních otázek, jež jsou pro jakoukoliv syntézu zcela nezbytným předpokladem. Budiž mi proto dovoleno omezit se – abych nezabředl do schémat a různých klišé – jen na naznačení a charakteristiku pramenných východisek této problematiky, jež ovšem na druhé straně musí být zakotvena podstatně šíře, než jen ve vlastním univerzitním materiálu. Vzato do důsledků, měly by být v té souvislosti přibrány ke komparaci i poměry na ostatních středoevropských univerzitách, ba na univerzitách příslušné doby obecně. I to je ovšem nad možností těchto poznámek.

Nebudu-li tu šíře rozbírat otázku možných, ba zcela nepochybných *deperdit*, není to proto, že bych ji podceňoval, spíše naopak. Není totiž skoro vůbec možno ji přecenit, byť se nám leckdy zdává, že nás i ve středověku, především ovšem pozdním, rukopisy a pak zejména prvotisky svým množstvím přímo zavalují. Přes veškeré možné klamavé zdání není tomu tak. Zejména pak přitom musíme mít na paměti, že valná část knih se interpretaci badatele vzdává jen v omezeném rozsahu. Nejde jen o jejich obsah, ale zejména i o provenienci, a to provenienci zcela konkrétní, pokud možno ovšem primární, a o odhalení alespoň rámcových záměrů, jež autor jednoho každého konkrétního rukopisu sledoval. Teprve pak je možná jejich přiměřená interpretace. Úkoly kodikologie a dynamických knihovnických dějin tu jsou tedy mimořádné a přes všechny dílčí úspěchy, jichž se dopracovali autoři jako František Šmahel či Pavel Spunar, stojíme vlastně teprve na počátku. Pokud pak jde o základní skicu problematiky s pokusy o zevšeobecnění, je třeba upozornit na shrnutí Michala Svatoše a Jiřího Peška, na něž volně navazují. Není proto mou snahou jejich shrnutí reprodukovat, i když některým duplicitám nebude možno se vyhnout.

* Příspěvek obráží situaci z roku 1998.

Platí-li výše řečené v obecném měřítku, platí to tím více *pro domo*, tj. pro české poměry vůbec a pražskou univerzitu svým způsobem umocněně.

V dějinách knihy a knihoven ve středověku lze pozorovat dvě základní zlomové kvalitativní i kvantitativní periody, které ovšem mají časově různě rozsáhlé parametry a to jak co do šíře svého rozptylu, tak na přímce času. Tím ovšem nemá být řečeno, že k postupnému růstu a změnám nedocházelo plynule a pozvolna, nýbrž pouze tolik, že v určitém bodu tyto postupné změny nabyly výrazné podoby. I když nelze zpoždování oblastí mladší christianizace vyjádřit pevným počtem let, je třeba si tohoto relativního časového posunu být vědom, aniž by z toho ovšem mohly či dokonce měly být vyvozovány mimovědecké závěry, jak se dříve často dávalo ať ve smyslu obranném, či útočném. Věda obecně i téma samo, a ostatně ani příslušná komunita, toho nemají zapotřebí.

Soustředíme-li se na naše poměry, lze konstatovat, že výlučnost monastické, respektive ryze církevní knižní kultury se začíná v náznacích nahlodávat v průběhu pokročilejšího 13. století, aby pak tento proces v následujícím půlstoletí začal nabývat na intenzitě, aniž by dominanci církevní knihy ve smyslu její produkce i držby výrazněji narušil. Tento krok učinila u nás až zřetelně zvýšená poptávka po knize právě pro potřeby univerzitní výuky, kdy se kniha stala nevyhnutelným prostředkem pro fungování univerzitního školského procesu, byť je tu třeba být si vědom velmi úzkých univerzitních vazeb na církevní prostředí na všech úrovních i toho, že ne vždy byla kniha jediným zprostředkovatelem vzdělání či vědomostí, jež stále silně lpěly na memorování i v rovině univerzitní, a to zejména na výchozí, artistické fakultě. Současně s rozšířením funkce knihy ovšem dochází nutně i k její výrazné vnější proměně, respektive k tomu, že vedle tradičních kategorií knižní produkce se objevují kategorie nové.

Druhým zlomem, který v evropocentrickém pojetí západního křesťanství probíhá – v protikladu k onomu prvnímu přechodu – vlastně takřka paralelně na celém území západního křesťanství či jen s velmi malými až nezřetelnými časovými posuny, je doba vzniku a doslova bleskového prosazení se tištěné knihy, tedy údobí v podstatě druhé poloviny 15. věku. Zatímco pro první zlom je charakteristická primární aktivní role univerzit, ve druhém se univerzity dostávají zpočátku zdánlivě na vedlejší kolej, aby ale záhy tohoto převratného vynálezu využily více či méně plně pro své potřeby, i když funkce tištěné knihy získala pochopitelně širší rámec a následně stále rozšiřovala svůj akční radius. Platí to ovšem i o univerzitě pražské, ať byla její činnost po husitských válkách jakkoliv podvázána.

Nicméně je třeba si zřetelně uvědomit, že univerzitní kniha ve své vlastní podobě je cosi výrazně odlišného od knihy, která mohla být a také byla v univerzitním procesu druhotně užívána. Bylo to dáno tradičním charakterem výuky, jež vycházela do značné míry z „ověřených hodnot minulosti“, jež byly teprve postupně různými výklady přizpůsobovány potřebám doby, a ovšem také podmíněno literární činností příslušného profesorského sboru, jenž vlastně na každé univerzitě představoval aktivní intelektuální elitu příslušného regionu, jež ve své době produkovala významnou část současné odborné literatury od jurisprudence až k traktátům lékařským a navíc se intenzivně zajímala i o věci politické i církevní, což často splývalo, a při tom nezřídka aktivně vystupovala i do vyšších, ba i nejvyšších struktur politických. Tomu všemu pak odpovídal i rozsah autorských aktivit a ovšem také možnost čerpat i z intelektuálních zázemí jiných (knihovních) prostředí.

Právě zmíněným je už současně důrazně řečeno, že knižní a knihovní zázemí elit univerzity, tedy jejího učitelského sboru a ovšem i studentů, často vysílaných jednotlivými kláštery či jinými církevními institucemi, bylo, či mohlo být mimořádně rozsáhlé a nelze je obecně mapovat žádnými schematickými poučkami. Proto je třeba omezit se v následujícím na bezprostředně s univerzitou vázané struktury, respektive aktivity, jež ovšem vycházely či se vracely k základním organizačním jednotkám univerzity, totiž kolejím a burzám. Už tím je řečeno, že před založením Karlovy koleje tu nebylo výrazných organizovaných aktivit a víme-li že ani pedagogická činnost se ještě vždy nerozběhla v plném rozsahu, musíme tu předpokládat pouze rudimentární základy v podobě osobních knihoven nevelkého počtu vyučujících, prakticky ovšem pro všechny obory. Omezené množství dochovaných knih s příslušnými kolofóny ovšem zřetelně naznačuje, že „moderní“ literatura zahraniční, svázaná zejména s Paříží, respektive se jmény jako Jan Buridan či Albert Veliký, byla v okruhu univerzitních učitelů dosažitelná a že tedy byla zprostředkovaně k dispozici i jejich posluchačům. Šmahel uvádí na příkladu Heřmana z Winterswicu, že tu byly už od počátku k dispozici i vlastní komentáře, i když nejsme schopni zjistit míru jejich rozšíření a tím ani možnosti působení. Není ovšem pochyb, že tyto vlastní či přejímané komentáře musely být distribuovány, respektive opisovány studenty buď přímo podle diktátu autora, případně vykladače, a zůstávaly v soukromém majetku svých pisarů. Protože v Praze neexistovala – přesto, že ve statutech je o nich učiněna neurčitá zmínka – instituce stacionářů a tedy i jimi organizovaných pecií, musela hlavní tíže práce spočívat na přímé komunikaci učitel – žák. Teprve postupem doby, tzn. zřejmě až s rozvojem učení a se zvýšením počtu studentů, se zintenzivnila činnost profesionálních pisarů, kteří tu plnili své poslání. Tu ale třeba zmínit instituci katedrálů (tzv. *scriptores cathedratici*), kteří byli k dispozici. Protože máme pro předhusitskou dobu výslovnou povědomost o necelých čtyřech desítkách takto přímo označených mužů, z toho ještě několik pochází z mimopražského prostředí, je nepochybné, že nemůže jít ani přibližně o gros těchto osob, tím spíše, že se s těmito tituly setkáváme jen náhodně a nezřídka při jiných než písarských aktivitách, nadto většinou stejně až od sklonku 14. století. Tím chci jednak říci asi tolik, že tu opisovačskou **funkci** musel mít daleko větší počet pisarů, než máme povědomost, nehledě už vůbec k tomu, že tito mužové se orientovali zejména na opisování rukopisů kaligrafické povahy, které rozhodně netvořily převážnou část univerzitní „kodikologie“. Tím je naznačeno, že je třeba položit otázku po **funkci** a **genezi** univerzitního kodexu a tím i po jeho vnějším vzhledu. Je ale třeba výslovně – ovšem s politováním – konstatovat, že konference v Grottaferratě před 15 lety o produkci univerzitní knihy ve středověku se nás dotýká toliko zprostředkovaně.

Přestože nebyla ještě v úplnosti vypracována klasifikace, v tomto případě klasifikace rukopisů středověkých, je zapotřebí se alespoň rámcově nad touto otázkou zamyslet. Je nepochybné, že to nelze provést jednoznačnou nálepkou, zejména uvědomíme-li si velice častou možnost změny funkce rukopisu v průběhu jeho vzniku či krátce po něm (zejména v případě donací univerzitnímu prostředí), ale v každém případě v době jeho aktivního používání. Jinými slovy řečeno platí, že do univerzitního kontextu a zejména do univerzitního koloběhu patří jak rukopisy běžného – studijního charakteru, tak i rukopisy kaligrafické, přičemž ovšem těžiště leží na kategorii první, paleograficky, kodikologicky i obsahově nejkomplicovanější. Ani ta sice není výlučně spojena s univerzitním stu-

dijním procesem a už vůbec ne toliko s nějakou soustavnější produkcí studentskou, která byla zřejmě dlouho spíše jen nárazová než kontinuální. Ale i kdybychom předpokládali alespoň u každého druhého studenta, že za svých pražských studií sestavil či získal toliko dva-tři studijní rukopisy, museli bychom jejich původní počty počítat doslova na mnoho tisíc. Pak by se ovšem i při devadesátiprocentní ztrátovosti muselo dochovat více než tisíc takových rukopisů. Zatím je ovšem počítáme na skromné desítky a vzrosteli v důsledku soustavného studia přece jen počet takto identifikovaných rukopisů, budou to zřejmě stále toliko jednotliviny. Výše řečeným je také už naznačeno, že lze legitimně vést dělicí linii mezi rukopisy profesorskými a studentskými, i když – jako skoro vždy – lze jistě najít různé mezistupně, stejně jako není možno vždy tuto klasifikaci jednoznačně uplatnit.

Jelikož jsme stále na začátku výzkumu, nelze formulovat jednoznačné závěry. Zejména je výrazně otevřenou otázkou jak vrátit či přiřknout studentům ty rukopisy, které se ve svých kolofónech přímo k tomu žánru nehlásí, i když obsahově a zejména po formální stránce takové předpoklady splňují. Tu bude potřeba ještě mnoho usilovné snahy, aby se příslušné znaky dostatečně zřetelně popsaly.

Poněkud jinak je tomu s rukopisy spojenými s univerzitou volněji, které mohou stejně tak dobře přicházet i v jiných prostředích, i když v tomto případě jde o prostředí, kde přicházejí přednostně, neboť tvořily širší zázemí univerzitní učenosti. Toto vše je ovšem mnohostranně limitováno záměrem toho, kdo dal k vzniku rukopisu impuls, jímž mohl být současně jeho tvůrce, ale leckdy jen objednavatel, jenž měl širokou škálu možností do uspořádání rukopisu v době jeho vzniku vstupovat a jeho tvorbu tak ještě v průběhu vzniku ovlivňovat. Protože spíše jen sporadicky jsme výslovně informováni o záměrech autora – pisaře či pisařů, je třeba výrazně dbát o detailní paleografickou, či spíše kodikologicko-paleografickou analýzu takových rukopisů s důrazem na zjišťování jejich jednotlivých složek včetně důležitého rozboru filigránů, neboť velmi často jde tu o rukopisy sborníkového charakteru, které nezdědka sestávají z původně spolu nesouvisejících částí. Rozkvět takových studentských rukopisů, vzniknuvších jako záznamy lekcí nebo jako studijní materiál k nim, spadá do doby rozkvětu pražského univerzitního života v posledních třech desetiletích 14. a prvních letech 15. věku. To ovšem neznamená, že bychom měli tohoto materiálu dostatek a už vůbec ne dochovaného v domácím prostředí. Tyto studentské rukopisy jsou naopak rozptýleny jako jednotliviny zejména po knihovnách valné části střední a severní Evropy, při čemž často není jejich proveniencie ani odkryta, což nutně ztěžuje pochopení a postižení tohoto žánru. Jak rozptýlená látka to je, vyplývá už jen z míst současného uložení rukopisů, které svým vznikem se výslovně ve svých kolofónech, zpravidla také jmény svých autorů i majitelů, na pražskou univerzitu hlásí. Zatím se mi podařilo vedle rukopisů domácích nalézt takové knihy v následujících 27 zahraničních knihovnách devíti států v alfabeticím pořadí: klášterní knihovna v Admontu, Biblioteca Diocezana Batthyaneum v Albě Julii, Corpus Christi College v Cambridgi, Všeobecná vědecká knihovna (Wissenschaftliche Allgemeinbibliothek – Bibliotheca Amploniana) v Erfurtu, Městská a univerzitní knihovna ve Frankfurtu n. M., Univerzitní knihovna v Greifswaldu, Státní a univerzitní knihovna v Hamburku, Městská knihovna v Halberstadtu (její torzo je nyní v Univerzitní a zemské knihovně v Halle/Saale), Kamieň Pomorski (dnes ve Vojvodské a městské knihovně ve Štětíně),

Zemská a Murhardtská knihovna v Kasselu, Historický archiv města Kolína n. R., Jagelonská knihovna v Krakově, Univerzitní knihovna v Lipsku, Bodleiana v Oxfordu, Zemská knihovna ve Stuttgartu, klášterní knihovna ve Svatém Floriánu, Diecézní knihovna ve Svatém Hipolitu (Sankt Pölten), klášterní knihovna ve Schläglu (Drkolná), Ústřední knihovna v Solothurnu, Vojvodská a městská knihovna ve Štětíně, Univerzitní knihovna v Uppsale, Univerzitní knihovna v Utrechtu, Rakouská národní knihovna ve Vídni, knihovna dominikánů tamže, Vojvodská knihovna ve Vratislavi, Wernigerode (nyní v Univerzitní a Státní knihovně v Halle/Saale), klášterní knihovna ve Zwettlu (Světlá). K tomuto soupisu jen dodávám, že vznikl při probírce katalogů rukopisů různého stáří a kvality, takže v některých případech může jít o pozdější ztráty, v jiných pak se příslušné kodexy mohou nalézat na jiných místech, což jsem mohl naznačit jen v několika případech. Je tedy nevyhnutelná další probírka, při níž se nepochybně najdou nejen další rukopisy v již vypočtených knihovnách, ale v seznamu se objeví i knihovny další.

Neméně důležité, ba ještě důležitější jsou materiálové podklady pro další univerzitní, tentokrát neučitelské aktivity, zejména pro výroční univerzitní kvodlibety, jež byly nejen řečnickými souboji, ale i zaujímáním stanoviska k aktuálním otázkám církevněpolitickým a filozofickým.

Jestliže v celé době rukopisné knihy lze z tohoto aspektu pozorovat toliko kvantitativní, zatím detailně nedefinovatelné a spíše předpokládané výkyvy obsahového rázu (tak např. podle Šmahelových zjištění příliv rukopisů Versorových překladů po polovině 15. století), s příchodem knihy tištěné dochází postupně ke změně. Provenienčně české prvotisky iniciované z valné části nejdříve českým katolicismem s univerzitním prostředím nesouvisely (a tato situace trvá následně hluboko do 16. století), a tak to jsou jen tisky zahraniční, které se na tehdy už pouze jednofakultní univerzitě s potížemi postupně začaly jako studijní materiál prosazovat, aniž by ovšem vlastní studijní rukopisné texty mohly z užívání vytlačit. Množství tisků italských a ovšem také německých představuje však daleko širší paletu, než byla bezprostřední potřeba samotné univerzity; tisky nicméně vytvářely zpřístupněním klasického širokého zázemí univerzitního vzdělance již od samého začátku vážného konkurenta a záhy ovšem vítěze v soupeření obou typů knižní produkce. Úzce konfesionálně omezený akční rádius kališnické univerzity se s tištěnou knihou ovšem vyrovnal plněji až za časovou hranici tohoto referátu.

Takřka lze říci, že do protikladu k užitkové knize univerzitního prostředí lze postavit knihovny s univerzitou spojené, které obsahují daleko širší věcné zázemí. To je dáno do značné míry jejich genezí, která není – alespoň z valné míry a zejména v počátcích – důsledkem nějaké soustavné akviziční politiky. Nákupy právnických knih v Itálii v polovině 12. století doložené Vincenciem či nákup knih pro zbraslavský klášter iniciovaný Václavem II., jsou v tomto kontextu výjimkami. Východiskem tu byly nepochybně knihovny jednotlivých profesorů, respektive knihovny těch církevních institucí, z nichž se tyto jedinci rekrutovali a k nimž se teprve postupně připojují knihovny spojené s univerzitou integrálně. Vznik a význam těchto knihoven není ovšem možno ani v nejmenším podceňovat, naopak jejich impozantní torza – jak co do kvality, tak kvantity – nutně imponují a tím spíše lze litovat, že nejsou k dispozici určitější doklady ať už ve formě účtů či jiných podkladů. A byl to sám Karel IV. – tu ovšem musím opakovat některé obecné znalosti –, který tuto potřebu zřejmě cítil velmi silně a přispěl do těchto začátků doslova

bohatou hřivnou, jež se týkala jeho osobní fundace, koleje nesoucí jeho jméno. Šlo o koupi knihovny z pozůstalosti vyšehradského děkana Vilém z Lestkova († 1369), jejichž více než sto svazků vytvořilo jádro knihovny Karlovy koleje, jež ovšem už během několika málo let stihla – jak vysvědčuje její soupis z doby krátce po roce 1370 – svůj rozsah takřka zdvojnásobit. Už tento rudimentární údaj vede k dalším úvahám. Protože lokační katalog, který máme ze sedmdesátých let 14. století k dispozici, pochází z doby největšího rozkvětu školy, je skoro nasnadě, že stejně rychlý musel být i následující vzrůst, alespoň v průběhu několika desetiletí, i když jej neumíme ani kvalifikovat, ani kvantifikovat. Bez nadsázky lze ale předpokládat, že dosáhl počtu několika tisíc, víme-li z druhé poloviny 15. století o knihovnách méně významných a mladších kolejí to, že i počty jejich svazků knih dosahovaly čtyřmístného čísla.

V této souvislosti je třeba upozornit i na známý *Kalendář dobrodinců pražské Akademie* z roku 1616, v němž Kampanus Vodňanský sepsal velké množství darů, v tom zejména knižních, jednotlivým univerzitním kolejím od počátků do své současnosti. Jde o pramen mimořádné důležitosti, nicméně dosud nebyla ani položena otázka po charakteru jeho předloh, jež se nedají převést na jednoho jmenovatele. Lze ovšem – jsou-li alespoň některé z jeho údajů ověřeny objektivními skutečnostmi – předpokládat jejich zásadní spolehlivost, méně se lze spolehnout na jejich úplnost. V každém případě ale všechny naše znalosti o knihovním bohatství univerzitních kolejí přes veškeré škody, jež utrpěly před husitstvím i po něm, nutně vedou k tomu, abychom předpokládali, že co do kvantity neměla Praha ve střední Evropě, pokud jde o oficiální institucionální nabídku v době rukopisné knihy, konkurenta a to i v době, kdy jako celek byla jen stínem dřívějších dob. Pokud pak jde o kvalitu, budme zatím opatrnější, protože se tu takřka nemáme o co opřít, i když asi v lecčem měla Praha před ostatními náskok. A byli to až mistři 16. století, kteří se začali dramaticky podepisovat na jejím úpadku. To už však je jiná kapitola, která patří do jiných souvislostí.

Literatura

Literatura k tématu je rozsáhlá, ale velmi nesoustavná. Níže bylo možno podat jen malý výběr nejdůležitějších titulů, které přináší údaje o další literatuře:

Louis J. BATAILLON, Bertrand G. GUYOT, Richard H. ROUSE (ed.), *La Production du livre universitaire au Moyen Age. Exemplar et pecia, Actes du symposium tenu au Collegio San Bonaventura de Grottaferrata en mai 1983*, Paris 1998.

Ivan HLAVÁČEK, *Středověké soupisy knih a knihoven v českých zemích, Příspěvek ke kulturním dějinám českým (Acta Universitatis Carolinae – Monographia 11)*, Praha 1965, 159 s.

TÝŽ, *Z knižní kultury doby Karla IV. a Václava IV. v českých zemích, Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis (dále jen AUC–HUCP) 18*, 1978, 1, s. 7–60.

TÝŽ, *Die vorhussitische Prager Universität und die Texthandschriften ihrer Studenten*, in: Hemar HÄRTEL, Wolfgang MILDE, Jan PIROZYŃSKI und Marian ZWIERCAN (Hrsg.), *Probleme der Bearbeitung mittelalterlicher Handschriften (Wolfenbütteler Forschungen 30)*, Wolfenbüttel 1986, s. 133–140.

TÝŽ, *Poznámky k italským tiskům v českých knihovnách na konci středověku a počátkem 16. století*, in: *Národní knihovna České republiky, Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků 13*, 1996 (vyšlo 1997), s. 39–52.

TÝŽ, *Knihy a knihovny na pražské univerzitě v době předhusitské*, in: Antoni BARCIAK (ed.), *Kultura edukacyjna na Górnym Śląsku, Katowice 2002*, s. 311–323.

TÝŽ, *Přehledné dějiny českých a moravských knihoven do počátku novověku (ca 1526)*, in: Jiří CEJPEK, *Dějiny knihoven a knihovnictví*, Praha 2002, s. 79–114.

Mistr Jan KAMPANUS, *Mecenáši Karlovy univerzity*, vydal Karel Hrdina, Praha 1949. Druhé vydání Josefa Polišenského a Jany Vobrátilové, M. Jana Kampana *Kalendář dobrodinců prokázaných pražské Akademie*, AUC–HUCP 4, 1963, 1, s. 67–95 neznalo předchozí edici a nepřináší nových informací.

Jiří KEJŘ, *Kvodlibetní disputace na pražské univerzitě*, Praha 1971.

TÝŽ, *Díla pražských mistrů v rukopisech knihovny Corpus Christi College, Cambridge*, AUC–HUCP 26, 1986, 2, s. 109–148.

Pavel SPUNAR, *Repertorium auctorum Bohemorum provecum idearum post Universitatem Pragensem conditam illustrans 1–2, Wratislaviae et al. 1985 a Warsaviae–Pragae 1995 (= Studia Copernicana 25 a 35)*.

Michal SVATOŠ (ed.), *Dějiny Univerzity Karlovy 1, 1357 – 1622*, Praha 1995, passim, zejména stati Františka Šmahela, Jiřího Peška a Michala Svatoše.

František ŠMAHEL, *Knihovní katalogy koleje Národa českého a koleje Rečkovy*, AUC–HUCP 2, 1961, 1, s. 59–85.

TÝŽ, *Paris und Prag um 1450: Johannes Versor und seine böhmischen Schüler*, *Studia zródłoznawcze 25*, 1980, s. 65–77.

IVAN HLAVÁČEK

Bücher und Bibliotheken an der Prager Universität im Mittelalter. Knapper Abriss

ZUSAMMENFASSUNG

Ohne Bücher kann man sich den Universitätsbetrieb kaum vorstellen. Zwei Periodisierungsmerkmale sind in diesem Zusammenhang zu verzeichnen. Das eine leitet sich von der inneren Universitätsgeschichte ab, das andere von den äußeren Umständen. Das heißt mit anderen Worten, dass es sich zuerst um die großen Umwandlungen im Zusammenhang mit dem Kuttenger Dekret und der sich anschließenden allmählichen Regionalisierung der Universität handelt und zweitens um die Erfindung des Buchdrucks. Die Universität und ihre Mitglieder haben von Anfang an die Möglichkeit gehabt, neben dem Büchergut an der Universität direkt auch die geistlichen Bibliotheken in Prag zu benutzen. Die Hauptrolle spielten jedoch die Kollegienbibliotheken, die Bibliotheken der einzelnen Professoren und nicht zuletzt auch die einzelnen Bücher der Studenten, die eine besonders einflussreiche Quelle darstellen, obwohl sie bisher kaum Gegenstand der Forschung waren (mindestens 27 ausländische Bibliotheken weltweit sind bisher als solche bezeugt, die dieses Gut beinhalten). Besonders der Lehrprozess könnte auf diese Weise besser verstanden werden.

Auch die Zeit um und nach der Mitte des 15. Jh. verdient im universitären Kontext besonderes Interesse durch das Eindringen des gedruckten Buches, das sich zuerst nur zögernd durchsetzte. Dass dabei besonders das ausländische Buchgut zu Worte kam, versteht sich von selbst. Die alten Besitzervermerke (und bei den Handschriften darüber hinaus die Kolophone) sind sowohl in den Handschriften als auch in den Inkunabeln ein noch kaum beachtetes, jedoch vielversprechendes Arbeitsfeld für Universitätshistoriker.

PRAŽSKÁ UTRAKVISTICKÁ UNIVERZITA A NÁBOŽENSKÉ POMĚRY 16. STOLETÍ

JIŘÍ PEŠEK

Pražská utrakvistická univerzita prošla v průběhu 16. století čtyřmi v mnohém ohledu odlišnými stadii své náboženské orientace. Na začátku století, v době jagellonské, šlo o univerzitu, která setrvala na konzervativním stanovisku státně církevní věrouky ortodoxního utrakvismu, respektive přímo tuto ortodoxii zosobňovala. Byla to tehdy univerzita, která odmítala nové intelektuální i politické impulsy jako pouhé záminky k opuštění pravověří.¹

Druhá fáze začala s bouřlivým prosazením se luterské reformace v Praze v rámci bojů o dominanci ve spojené Praze let 1518–1528.² Univerzita vyšla z těchto převratů jako umírněně luteránské učiliště, poměrně silně personálně propojené s Lutherovým a Melanchthonovým Wittenbergem.³ Univerzita se v této době, respektive již od prohrané šmalkaldské války roce 1547 poněkud vzdálila od konzistoře, jejíž postupná tichá katolizace ukazovala směr králova a později císařova usilování. Tato fáze trvala zhruba do přelomu 50. a 60. let.⁴

¹ Nejnověji přehledně ke sledované epoše univerzitních dějin Michal SVATOŠ, Kališnická univerzita (1419–1556), in: Michal SVATOŠ (ed.), Dějiny Univerzity Karlovy I. 1347/48–1622, Praha 1995, s. 205–218, zvl. s. 215; TÝŽ, Pokusy o reformu a zánik karolinské univerzity 1556–1622, tamtéž, s. 269–289; František ŠMAHEL – Miroslav TRUC, Pražská univerzita v období humanismu a reformace, in: František KAVKA (ed.), Stručné dějiny Univerzity Karlovy, Praha 1964, s. 77–121, zvl. s. 80–85; Jiří PEŠEK, Některé otázky dějin univerzity pražské jagellonského období, Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis (dále AUC–HUCP) 18, 1978, 1, s. 129–171, zvl. s. 161–166. Ze starší – klasické – literatury srovnej Zikmund WINTER, Děje vysokých škol pražských od secessi cizích národů po dobu bitvy bělohorské (1409–1622), Praha 1897, s. 31–35.

² Srovnej Josef JANÁČEK, České dějiny. Doba předbělohorská I/1, 1526–1547, Praha 1971, s. 181–224; Jiří PEŠEK – Bohdan ZILYNSKYI, Městský stav v boji se šlechtou na počátku 16. století, Folia Historica Bohemica 6, 1984, s. 137–161; Jiří PEŠEK, Některé problémy bádání o spojené Praze let 1518–1528, Documenta Pragensia 4, 1984, s. 186–197; ze starší klasické literatury pak alespoň: Zikmund WINTER, Život církevní v Čechách, Praha 1895, s. 32–34, 67–135, 319–360.

³ K Melanchthonovi, Lutherovi a roli wittenberské univerzity přineslo – především z pera Heinz SCHIEBLEHO – řadu příspěvků melanchthonské jubileum roku 1997. Zmíňme především SCHIEBLEHO práci Melanchthon. Eine Biographie, München 1997, s. 26–74, dále TÉHOŽ, Gründung und Ausbau der Univerzität Wittenberg, in: TÝŽ, Melanchthon und die Reformation: Forschungsbeiträge, Mainz 1996, s. 353–370 a TÝŽ, Melanchthon als akademischer Lehrer, in: TÝŽ (ed.), Melanchthon in seinen Schülern, Wiesbaden 1997, s. 13–30. K Lutherovi srovnej především klasickou práci Bernharda LOHSE Martin Luther. Eine Einführung in sein Leben und sein Werk, München 1981. K české recepci Lutherova díla a k jeho bohemikálním kontaktům pak srovnej přehledně Jiří PEŠEK – Olga FEJTOVÁ, Martin Luther in den Bibliotheken böhmischer Bürger um 1600: Zur Rezeption und Wirkung von Luthers Lehre, Bohemia 37, 1996, s. 319–340, zvl. s. 321. Především je však sub specie kontaktů Prahy s Wittenbergem třeba vzít v úvahu prosopografické informace obsažené in: Josef HEJNÍK – Jan MARTÍNEK, Rukověť humanistického básnictví 1–5, Praha 1966–1982 a ovšem i rozsáhlou Melanchthonovu bohemikální korespondenci, zpřístupněnou dnes již osmisvazkovým registářem – srovnej: Heinz SCHIEBLE – Walter THÜRINGER (Hrsg.), Melanchthons Briefwechsel, Bd. 8 (1557–1560), Stuttgart – Bad Constant 1995.

⁴ Srovnej Jiří RAK, Vývoj utrakvistické správní organizace v době předbělohorské, Sborník archivních prací 31, 1981, s. 179–206; Alois MÍKA, Z bojů o náboženskou toleranci v 16. století, Československý časopis historický 18, 1970, s. 371–382; Kamil KROFTA, Boj o konsistoř pod oboji v l. 1562–1575 a jeho historický základ, Praha 1911; Ferdinand HREJSA, Česká konfese, její vznik, podstata a dějiny, Praha 1912.

S etablováním obnoveného pražského arcibiskupství roku 1561 a s rozvojem aktivity jezuitské koleje, která získala od roku 1562 právo vyučovat na akademické úrovni, zesílila – paralelně s tlakem na utrakvistickou konzistoř – i snaha o formální nebo alespoň nenápadné faktické pokatolictění utrakvistické univerzity.⁵ Luteránství profesorů bylo v tomto rámci potlačováno a univerzita se částečně uzavřela zahraničním stykům. Již roku 1556 konzistoř a s ní pražský utrakvistický klérus přiznal potenciální poslušnost arcibiskupovi.⁶ Roku 1571 pak univerzitní profesori z konzistoře mizí. Labutí písní luteránského období byl podíl některých univerzitních profesorů na přípravě České konfese roku 1575, náboženského kompromisu, na němž se nakrátko shodli umírnění utrakvisté, luteráni i členové Jednoty bratrské, stojící zatím pod silným lutersko-melanchthonským vlivem.⁷ Celkově jsou 60.–80. léta na univerzitě nábožensky i intelektuálně – přes působení některých zajímavých osobností – spíše dobou stagnace.⁸

Čtvrtá fáze náboženských proměn univerzity začala koncem 80. let, kdy v rámci generační proměny přišla do univerzitních kolejí nová, evropskou zkušeností vybavená generace profesorů.⁹ Ti se v uvolněné atmosféře rudolfínské Prahy pokusili univerzitu v konkurenci s jezuitskou akademií intelektuálně modernizovat, propojit s nábožensky tolerantním vědeckým okruhem Rudolfova dvora, pedagogicky i provozně ji stabilizovat a na bázi správy rychle houstnoucí sítě městských latinských škol v Čechách a částečně i na Moravě nalézt pro univerzitu nové opory.¹⁰ V této době univerzita obnovila vztahy s luteránskými a nově i s kryptokalvínskými univerzitami a akademiemi a prostřednictvím svých absolventů a bývalých profesorů navázala intenzivní kontakty s protestantskou stavovskou opozicí.¹¹

⁵ Srovnej Z. WINTER, *Život církevní*, s. 405–410; Miroslav TRUC, *Album Academiae Pragensis societatis Iesu 1573–1617 (1565–1624)*, Praha 1968, s. XIII–XV.

⁶ F. ŠMAHEL – M. TRUC, *Pražská univerzita v období humanismu a reformace*, s. 87; obecněji pak František KAVKA – Anna SKÝBOVÁ, *Husitský epilog na koncilu tridentském*, Praha 1969; Anna SKÝBOVÁ, *Obnovení pražského arcibiskupství v letech 1561–1563 a jeho vztah k pražské univerzitě*, AUC–HUCP 7, 1966, 1, s. 62–72; TÁŽ k osobnosti Brusové: *Knihovna arcibiskupa Antonína Bruse z Mohelence*, in: František ŠMAHEL (ed.), *Knihstisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory*, Praha 1970, s. 239–256.

⁷ Vedle staré práce HREJŠOVY (viz pozn. 4) srovnej Jaroslav PÁNEK, *Stavovská opozice a její zápas s Habsburky 1547–1577*, Studie ČSAV 1982/2, s. 101–119; TÝŽ, *Zápas o Českou konfesi*, Slovo k historii 30, 1991; TÝŽ, *Vilém z Rožmberka. Politik smíru*, Praha 1998, s. 161–174.

⁸ Zatím není blíže prozkoumán vztah částí univerzitních humanistů k vědeckému centru pražského dvora arciknížete Ferdinanda Tyrolského, o zájmech, aktivitách a odborných kvalitách některých protagonistů univerzity oné doby máme pak jen zcela zlomkovité představy. Pokusil jsem se na to poukázat v recenzi na edici: Karel PLATZÉR, *Knihovna M. Havla Gelasta Vodňanského*, Vodňany 1987, in: AUC–HUCP 30, 1990, 2, s. 115–116.

⁹ Srovnej např. Jiří PEŠEK, M. Martin Bacháček z Nauměřic, rektor univerzity pražské, AUC–HUCP 19, 1979, 1, s. 73–94.

¹⁰ Výzkum vztahu pražské protestantské univerzity a městského školství, resp. otázka univerzitní působnosti v českých zemích se opírá především o edici Karla BERÁNKY, *Manuál rektora se jmény studentů zapsaných ve ztracené matrice Univerzity Karlovy v letech 1560–1582 I.–II.*, Praha 1981 a TÝŽ, *Bakaláři a mistři promovaní na filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze v letech 1586–1620*, Praha 1988. Vyhodnocení zpřístupněného materiálu u Jiřího PEŠKY, *Manuál rektora Curia – Dvorského: kniha záhadná*, AUC–HUCP 26, 1986, 1, s. 97–108; TÝŽ, *Západočeské městské školství v zrcadle manuálu rektora pražské univerzity 1560–1582*, *Minulosti západočeského kraje* 25, 1989, s. 111–128; TÝŽ, *Nad rekonstruovanou matrikou graduovaných pražské univerzity z let 1586–1620*, *Studia Comeniana et Historica* 42, 20, 1990, s. 84–88. Pro přelom 16. a 17. století je pak třeba se opírat o kopii rektorské korespondence v Archivu UK. Srovnej Jiří PEŠEK, *Univerzitní správa městských latinských škol v Čechách a na Moravě na přelomu 16. a 17. století*, AUC–HUCP 30, 1990, 2, s. 41–58.

¹¹ Jiří PEŠEK – David ŠAMAN, *Les étudiants de Bohème dans les universités et les académies d'Europe centrale et occidentale entre 1596 et 1620*, in: Dominique JULIA – Jacques REVEL – Roger CHARTIER (ed.), *Les universités européennes du XVIe au XVIIIe siècle. Histoire sociale des populations étudiantes I.*, Paris 1986, s. 89–111.

Univerzita, která formálně musela držet staré utrakvistické dekorum, se v této době postupně otevírala lidem opatrně nevyhraněných konfesijních názorů (dlouholetý rektor Martin Bacháček z Nauměřic), skrytým příznivcům rychle se kalvinizující Jednoty bratrské (Daniel Adam z Veleslavína) a od počátku 17. století již i otevřeně se deklarujícím luteránům a kalvinistům (Albert z Kaménka a Jan Jessenius). Zároveň se ovšem univerzita musela – zvláště od roku 1598, kdy nastoupil Zdeněk Vojtěch Popel z Lobkovic do úřadu nejvyššího kancléře, bránit intenzivní a dobře koordinované rekatolizační ofenzivě špičkových exponentů potridentského politického i církevního katolicismu, který ji identifikoval jako klíčovou ideovou oporu českého protestantství a tradičního českého (potencionálně proticísařského) stavovství.¹² Tato fáze skončila roku 1609 protestantským triumfem Majestáta a reformou univerzity i s ní nyní opět těsně propojené protestantské konzistoře, ale vývoj zároveň takřka nutně směřoval i k povstání let 1618–1620 a k zániku utrakvistické univerzity roku 1622.¹³

Vzhledem k tomu, že ostatní referáty jsou soustředěny k problematice druhé poloviny 16. století, pokusím se teď konkretizovat načrtnutý koncept na problematice náboženských proměn univerzity v první polovině 16. století.

Pražská utrakvistická univerzita hrála mezi husitstvím a bělohorskou pohromou vždy – ve větší nebo menší míře – podstatně odlišnou roli, než jakou jí v polovině 14. stol. určil její zakladatel, a ovšem i jinou, než jakou jsme zvyklí přičítat univerzitám doby moderní. Univerzita, redukovaná v husitství na jedinou – artistickou – fakultu, získala v 15. a ještě více 16. století specificky významné postavení v zemské stavovské, především však městské politice a ještě daleko významnější úlohu v kališnické církvi.¹⁴ Vztah univerzity a vrcholného orgánu kališnické církve – konzistoře pod obojí – byl mimořádně úzký zejména od časů panování Jiřího z Poděbrad. Konzistoř se ovšem vždy snažila univerzitu, která vytvářela její intelektuální zázemí, ovládnout a obě instituce v mnoha ohledech takřka splynuly.

V čele konzistoře stál od dob husitského arcibiskupa Rokycany vždy jeden z univerzitních mistrů. V roce 1478 bylo pak svatovavříneckým sněmem strany pod obojí potvrzeno klíčové postavení univerzity ve vedení utrakvistické církve: Nebyl-li v zemi utrakvistický arcibiskup, a tato perspektiva se nutně jevila jako trvalá, stál v čele církve kolektivní orgán – konzistoř. V ní měli napříště trvale garantované místo čtyři univerzitní profesori a jeden z nich se stával administrátorem konzistoře, tedy hlavou celé církve.¹⁵

¹² Josef BOROVIČKA, *Pád Želinského. Obsazení nejvyšších úřadů v Čechách v letech 1597 až 1599*, ČCH 28, 1922, s. 277–304; TÝŽ, *Počátky kancléřování Zdeňka z Lobkovic*, in: *Sborník prací věnovaných G. Friedrichovi k 60. narozeninám*, Praha 1931, s. 435–455; Karel STLOUKAL, *Papežská politika a císařský dvůr pražský na přelomu XVI. a XVII. věku*, Praha 1925; z nové produkce pak Jaroslav PÁNEK, *Politický systém předbělohorského českého státu*, *Folia Historica Bohemica* 11, 1987, s. 41–101 a TÝŽ, *Poslední Rožmberk. Životní příběh Petra Voka*, Praha 1996, s. 156–197.

¹³ Jiří RAK, *Karlova univerzita v pravomoci defenzorů 1609–1622*, AUC–HUCP 17, 1977, 1, s. 33–46.

¹⁴ Ke kulturně konfesijní situaci v Čechách v době jagellonské srovnej Josef PETRÁŇ, *Stavovské království a jeho kultura v Čechách (1471–1526)*, in: *Pozdně gotické umění v Čechách (1471–1526)*, Praha 1978; Winfried EBERHARD, *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478–1530*, München – Wien 1981; TÝŽ, *Ständepolitik und Konfession*, in: *Bohemia sacra. Das Christentum in Böhmen 973–1973*, Düsseldorf 1974, s. 222–235; František ŠMAHEL, *Pražské povstání 1483*, *Pražský sborník historický* 19, 1986, s. 35–102; Jiří PEŠEK, *Některé otázky dějin univerzity pražské jagellonského období*, AUC–HUCP 18, 1978, 1, s. 129–171, zvl. s. 161–169.

¹⁵ Srovnej zprávu Pavla Zateckého in: *Liber decanorum facultatis philosophicae universitatis pragensis ab anno Christi 1367 usque ad annum 1585*, Pragae 1832, s. 138.

Toto ustanovení vydrželo až do roku 1523, kdy – v rámci politických převratů doby nástupu luteránské reformace – byl učiněn pokus postavit do čela utrakvistické církve administrátory čtyři, přičemž všichni z nich nemuseli být univerzitními mistry. Tento pokus se však trvale neujal.

Personální spojení univerzity a konzistoře bylo posilováno i tím, že administrátoři byli voleni za rektory, svrchované představitele univerzity a její reprezentanty pro veřejnost, a to dokonce nepoměrně častěji než ostatní profesori.¹⁶ Konzistoř sama sídlila v Karolinu, srdci univerzity.¹⁷ Zde byla i její kancelář, knihy, zde se odehrávala konzistorní zasedání a ovšem i občasná utrakvistické stavovské sjezdy. Karolinum se tak spolu s nedalekým kostelem Panny Marie před Týnem, hlavním utrakvistickým chrámem země, stalo společným symbolem obou institucí. Takové pevné spojení univerzity a nejvyššího církevního úřadu nepochybně zvyšovalo v utrakvistické oblasti země váhu a význam vysokého učení a posilovalo například její vliv na síť latinských škol při městských farních kostelích.

Nejvyšší vedení utrakvistické církve se z rukou karolinských profesorů částečně vymykalo pouze v nedlouhých obdobích okolo roku 1500, kdy se podařilo pro Prahu získat světicího biskupa Agostina Sanktuarijského a později Filipa Sidonského, kteří se – formálně – postavili do čela církve. I tehdy však profesorům, kteří biskupovi nedali proniknout do faktického vedení církevní správy a ponechali mu pouze svěcení a reprezentační funkci, zůstávala většina vlivu a faktického vedení církve.¹⁸

Pevné sepětí univerzity a konzistoře v době dominance konzervativního utrakvismu mělo ovšem pro univerzitu řadu negativních důsledků. Již od roku 1462 se pro inškrípce jinověrců na pražskou univerzitu stala překážkou králem Jiřím zavedená povinná přísaha na kompakтата. Zvláště v době, kdy v čele univerzity i konzistoře stály intolérantní utrakvisté, uzavírala se tak do karolinských poslucháren cesta především pro katolíky, ale také pro osobnosti méně ortodoxní kališnické víry nebo pro sympatizanty Jednoty bratrské. Pro studenty a do značné míry i pro profesory, žijící v celibátu v podstatě po způsobu kanovníků, byl nepřijemný i konzistorní dohled nad jejich soukromím a ovšem také povinná účast na utrakvistických církevních podnicích. Přesto je třeba připomenout, že i za těchto okolností na univerzitě vystudovala řada později významných členů Jednoty bratrské (např. bratr Lukáš nebo Jan Černý) a že se i někteří z profesorů dokázali přes dlouholetý pobyt na univerzitě s konzervativním utrakvismem nekonformovat. Jako příklad je možno jmenovat Martina z Počátek, přítele biskupa Filipa Sidonského a později tolerantního luterána. Jednotě bratrské byl zas na počátku 16. století blízký Mistr Václav Šud z Litomyšle.¹⁹

¹⁶ Administrátory konzistoře byli v době jagellonské profesori Václav Koranda, Jakub ze Stříbra, Pavel ze Žatce, Matěj Korambus (zvolen jako pouhý bakalář, do roka však promován magistrem) a Václav Šišmánek. K jejich opakovanému rektorskému působení srovnej M. SVATOŠ (ed.), Dějiny Univerzity Karlovy I., s. 293 n.

¹⁷ Josef PETRÁŇ, Karolinum, Praha 1988; Josef PETRÁŇ – Alena PETRÁŇOVÁ, Památník Karlovy univerzity, in: A. KUBÍČEK – J. PETRÁŇ – A. PETRÁŇOVÁ, Karolinum a historické koleje univerzity Karlovy v Praze, Praha 1961, s. 25.

¹⁸ Z. WINTER, Život církevní, s. 322–326; k Filipu Sidonskému blíže František PALACKÝ, Dějiny národa českého v Čechách a na Moravě 5/2, Praha 1878, s. 95 n.

¹⁹ Šud, astronom a vydavatel kalendářů, byl r. 1521 děkanem artistické fakulty, r. 1524 zanechal profesury, oženil se a stal se pražským měšťanem, nadaným privilegiem Ferdinanda I. na vydávání astronomických kalendářů, o něž se pak po léta spořil s univerzitou. Srovnej Zikmund WINTER, O životě na vysokých školách pražských knihy dvojce. Kulturní obraz XV. a XVI. století. Praha 1899, s. 343 n., 500, 574.

Univerzita splývala s konzistoří také jako nejvyšší autorita ve věcech nepsané utrakvistické teologie, liturgie a obecně otázek víry (a to přes neexistenci teologické fakulty). Byli tu připravováni a přezkušováni utrakvističtí svěcenci, kteří pak přijímali kněžské svěcení od světicích biskupů přišedších do Prahy nebo od tolerantních katolických biskupů v zahraničí, později pak od protestantských superintendentů v luteránských oblastech Říše. Z reformační doby jsou doložena písemná vysvědčení, která o přezkoušení univerzity vystavovala studentským svěcencům.²⁰

Univerzita byla nejvyšším arbitrem v otázkách utrakvistického pravověří. V této pozici prováděla na přelomu 15. a 16. století disputace s představiteli Jednoty bratrské, odhalovala heretiky a – například v letech 1503 a 1504 – žádala světské vrchnosti o jejich likvidaci. Členové konzistoře z řad profesorů ovšem také bděli nad výukou, nad tématy a průběhem disputací. Tento dozor podvazoval zejména studium práva, protože výuka, založená tradičně zejména na římskokanonickém právu byla za těchto podmínek prakticky vyloučena. Tradice staroutrakvismu komplikovala i většinu snah o humanistickou reformu univerzity, které jí bylo, ostatně obdobně jako většině evropských univerzit počátku 16. století, více než potřeba.

Snahy o reformu univerzity vycházely z okruhu královského dvora Vladislava Jagellonského a od 90. let i z kanceláře a rady Starého Města pražského, tehdy hlavy a ústředí svobodného městského stavu v Čechách. Základní ořes pevné vazby konzistoře a univerzity přineslo v polovině 90. let královské prosazení profesora M. Jakuba ze Stříbra na místo administrátora, a to proti vůli a výsadám konzistoře i univerzity. Jakub ze Stříbra změnil po dosazení do administrátorské funkce personální obsazení konzistoře a do jisté míry zmírnil i její vypjaté kališnický postoj. Nový administrátor ovšem zemřel již roku 1499 a poměry se za superkonzervativního Pavla ze Žatce opět rychle vracely do starých kolejí.²¹

Královy pokusy o reformu univerzity, respektive spíše pokusy, vycházející z kruhu humanistů jeho kanceláře, vnímali profesori jako pokus o rekatolizaci univerzity. Ostatně – vše se odehrávalo v době, kdy král dlel trvale mimo zemi a kdy se v Čechách schylovalo ke střetnutí městského stavu, tradiční opory univerzity, se šlechtickou skupinou, podporovanou v této fázi konfliktu právě králem.²² Valnou naději na uskutečnění neměly ani reformní snahy vycházející přímo ze staroměstské kanceláře, obsazené absolventy a bývalými profesory univerzity. I zde hrála roli – v podstatě oprávněná – obava profesorů ze zasahování městské rady do vnitřních záležitostí univerzity a ovšem i z přílišného náboženského pragmatismu či prokatolické tolerantnosti vůdců městské politiky. Z pohledu exponentů utrakvistické ortodoxie – například již jmenovaného Václava Korandy – byla tedy humanistická reforma záležitostí rekatolizace nebo alespoň pokusem o oslabení vazby univerzity s konzistoří.

Mladá generace profesorů zájímavých se o antickou kulturu ovšem jednoznačně směřovala za hranice utrakvistické ortodoxie. Nejznámější představitel mladých univerzit-

²⁰ Srovnej František PALACKÝ, Obyvatelstvo českých měst a školní vzdělání v 16. a na začátku 17. století, ČsČH 18, 1970, s. 354–356.

²¹ Srovnej J. PEŠEK, Některé otázky dějin univerzity pražské, s. 150 n.

²² Tamtéž, s. 156–161; Jan MARTÍNEK, Vztahy předních latinsky píšících humanistů v Čechách k pražské univerzitě, AUC-HUCP 14, 1974, 1–2, s. 70; srovnej též Jiří PEŠEK, Výuka a humanismus předbělohorské doby, in: M. SVATOŠ, Dějiny Univerzity Karlovy I., s. 227–233.

ních humanistů, Mistr Václav Písecký, měl přece lepší vztah k neutrakvistickým nebo nadkonfesijním humanistům, jako byl Jan Šlechta ze Všehrd nebo Řehoř z Jelení, než k mistrům konzistoriánům.²³ Nešlo jen o vědeckopedagogickou reformu univerzity, nýbrž o její novou politicko-ideovou definici. Ukázalo se to již za několik let. V době, kdy do Čech a jmenovitě do Prahy dosáhl vliv Lutherovy reformace a způsobil tu řadu bouří, respektive byl rychle instrumentalizován v rámci vnitropražského boje o moc a o vedení pražského městského svazu, přenášely se veškeré náboženskopolitické otřesy přímo z konzistoře na univerzitu.

Je ovšem třeba uznat, že spojení s konzistoří neslo univerzitě také řadu praktických výhod. Profesori, působící v konzistoři, získávali z konzistorní kanceláře dodatkové příjmy, vazba na konzistoř umožňovala univerzitě obsazovat svými profesory řadu výhodných míst na pražských farách (tedy nejen u univerzitních kaplí Božího těla a Betlém). Konzistoř univerzitě také zprostředkovávala práva ke kapitule u sv. Apolináře a zejména ke klášteru na Slovanech. Sem přecházeli profesori z univerzity především přímo do úřadu opata, respektive spojovali tuto funkci se svým profesorským působením. Značně ojedinělý je již sám fakt, že univerzitní rektor potvrzoval klášteru opata. Právo, náležící původně konzistoři, přešlo tu personální cestou na univerzitu.²⁴

Přes nepopiratelné hospodářské i prestižní výhody považují však za nutné označit těsné propojení univerzity s konzistoří za neblahé. Mistři, kteří přijali svěcení a řídili utrakvistickou církev, totiž chápali univerzitu především jako jeden z nástrojů prosazování své církevní politiky, případně pěstování vlastních konzistorních kariér (jako příklad je možno uvést zejména Václava ml. Korandu z Plzně a Pavla ze Žatce, dvě konzistorně-univerzitní osobnosti těž pekuniárně velmi soběstředné) a blokovali tak její vnitřní rozvoj, obdobně jako omezovali její mnohdy výhodné spojení s reprezentací městského stavu, které se výrazněji utvářelo od 90. let 15. stol.

Zájmové propojení pražské městské a univerzitní politiky, které se projevilo například tím, že univerzita poskytla v Karolinu půdu pro jednání o spojení pražských měst, vedená bývalým profesorem (v letech 1496 a 1497 dokonce děkanem artistické fakulty), nyní mocným kancléřem Starého Města pražského, Janem Paškem z Vratu, sice v druhé dekádě 16. století upevňovalo pozici univerzity v hlavním městě království, činilo ji však citlivou vůči důsledkům pražských městsko-reformačních zápasů o moc mezi mocenskými bloky staroměstských elit.²⁵

Lutherovo reformační vystoupení nalezlo v Praze a přímo na univerzitě, unavené vyčpělou kališnickou ortodoxií a pekuniárními spory jejich představitelů, časný a nikoliv nepodstatný ohlas.²⁶ Už v červenci 1518 zaslal profesor Václav Rožďalovský spolu s farářem hlavního kališnického chrámu Panny Marie před Týnem Janem Poduškou Martinu

Lutherovi na důkaz sympatií spis Jana Husa *De ecclesia*. Přímý osobní kontakt univerzity s německou reformací ovšem zprostředkoval až Thomas Müntzer.²⁷ Stalo se to v době Lutherova skrývání se či internace na hradě Wartburgu, v období, kdy řízení osudů wittenberské reformace převzal mladý Philipp Melanchthon.²⁸ Ten byl tehdy názorově blízký radikálnímu Karlstadtovi a dokonce münsterským novokřtěncům, kteří roku 1521 přišli do Wittenberka bojovat proti svátostem. Müntzer, radikální kazatel ve Zwickau, byl do Prahy pozván univerzitními zájemci o Lutherovo učení. Ještě před svým příchodem poslal univerzitě svoji adaptaci Lutherových a Melanchthonových tezí, které tu chtěl veřejně disputovat.²⁹ Rektor Václav Šišmánek ubytoval hosta nejprve v Karolinu, zakrátko však Müntzer musel univerzitu a poté i Prahu opustit. Jeho reformní radikalismus byl pro konzervativní utrakvisty, ve většině ohledů názorově blízké katolické církvi, absolutně neúnosný.

V té době byla však již Praha a univerzita konfesijně rozdělená. Luteránští členové staroměstské rady, v níž momentálně dominovalo křídlo vedené bývalým univerzitním profesorem Janem Hlavsou z Liboslavě, dosadili roku 1523 na kazatelnu univerzitní Betlémské kaple výbojného luterána Martina Hánka (kněze Martinka).³⁰ Utrakvistická část univerzity, reprezentovaná děkanem artistické fakulty Jiřím Jesulem, se proti takovému porušení univerzitních privilegií důrazně ohradila a na univerzitě i v městské radě propukly vášně. Děkan Jesulus byl na nátlak konšelů zbaven funkce a vyloučen z fakulty, především však luteránští konšelé ustavili sbor „*directores saeculares*“, který měl na univerzitu napříště dohlížet.³¹ Takové bezprecedentní omezení univerzitní autonomie městskou radou bylo možné mj. proto, že se luteránské křídlo nakrátko prosadilo i ve vedení konzistoře *sub utraque*, v jejímž čele stanul nový administrátor, dosavadní litoměřický farář, na počátku 20. let zapálený luterán, Mistr Havel Cahera.³²

Když byl v Praze roku 1524 po pozdvižení pražských obcí pro vyhlášení luteránských „hromničních článků“ opět zvolen do čela města utrakvistický leader Jan Pašek, podporovaný v té chvíli i skupinou katolického panstva, a zejména když svoji pozici posílil drsným radničním převratem, v němž „očistil“ vedení města od luteránů, situace se rázem obrátila. Dosud radikálně luteránský administrátor konzistoře Cahera se rychle otočil zpět k utra-kvismu, zakrátko byli z univerzity odstraňováni luteráni. Roku 1527, kdy se administrátor Cahera stal univerzitním rektorem, byl karolinský probošt, profesor Václav Medek,

²⁷ Srovnej Wáclav Wladiwoj TOMEK, Dějepis města Prahy X., Praha 1894, s. 494 n.; Hans-Jürgen GOERTZ, Thomas Müntzer, München 1989; po zastaralé práci Václava HUSY, Tomáš Müntzer a Čechy, Rozpravy ČSAV 67/11, Praha 1957 nově Eduard MAUR, Tomáš Müntzer, Praha 1993.

²⁸ H. SCHIEBLE, Melanchthon, s. 57–74; řada speciálních studií k tomuto tématu vydána souborně in: H. SCHIEBLE, Melanchthon und die Reformation, zvl. s. 139–221 a 393–410.

²⁹ F. ŠMAHEL – M. TRUC, Pražská univerzita v období humanismu a reformace, s. 81.

³⁰ W. W. TOMEK, Dějepis, s. 520–607, zvl. 522–526; Josef MACEK, Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526). 3. Města, Praha 1998, s. 315 n. vidí v těchto událostech „rozvinutí tradiční linie radikálního kališnictví“ a celý spor je pro něj konfliktem třídní povahy, jemuž je označení za luterství jen nepřátelskou nálepkou. Macek se tu opírá o mínění W. EBERHARDA, *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen*, s. 150–181. Ke knězi Martinkovi alias Martinu Hánkovi srovnej Z. WINTER, *Život církevní*, zvl. s. 75 a 838. Ličení pražských událostí 20. let se nejčastěji opírá zejména o svědectví luteránského, z Prahy r. 1524 vyhnaného Hlavsova straníka Bartoše písaře: srovnej Josef Václav ŠIMÁK, (ed.), *Kronika pražská Bartoše písaře*, Praha 1907 (*Fontes rerum bohemicarum* 6).

³¹ Srovnej stručnou relaci Jesulova nástupce, Jiřího Píseckého in: *Liber decanorum*, s. 277. Přehledně na základě celku pramenů pak W. W. TOMEK, *Dějepis*, s. 524 nn.

³² K osobě Havla Cahery Žateckého srovnej W. W. TOMEK, *Dějepis*, s. 527 a Z. WINTER, *Život církevní*, s. 74, 77 nn.

označen děkanem Janem z Chocně za pikarda, heretika a blasfemistu a skončil – přes výhodu univerzitní jurisdikce – na dlouhou dobu ve staroměstském vězení. Děkanův zápis v děkanské knize ovšem připouští, že luteránskému sektářství je nadále nakloněna i část studentů.³³

Městská rada už univerzitu ze svého dohledu nepustila a – v podstatě velmi reformačně – si až do Paškova pádu roku 1528 ponechala dohled i nad konzistory. V tomto rámci dokonce nadřadila svůj, dosud jí nikdy nenáležející, cenzurní dohled na literární trh a produkci náboženského charakteru cenzuře univerzitní a konzistorní.³⁴

Poté, co král Ferdinand I. roku 1528 rozdělil jednotu pražských měst a do velké míry tak podvázal moc pražské měšťanské elity, vrátil se na univerzitu náboženský klid. Vyhnaní luteráni se jako lidé katolickému „králi věrní“ směli vrátit do Prahy, nebyly jim však navraceny jejich funkce.³⁵ Ferdinandovi šlo v této chvíli o stabilitu a o postupné zvyšování královského vlivu v zemi, na jejíž rychlou rekatolizaci nemohl zatím ani pomyslet.³⁶ Roku 1537 byla králem potvrzena univerzitní privilegia, roku 1545 však již král ustanovil komisi, která měla navrhnout reformu univerzity – ovšem, byť přímo nevyčleně, v katolickém duchu.³⁷

Na univerzitě i v utrakvistické konzistorní dominovalo od 30. let umírněné luteránství. Od 30. let se proto staly stále častějšími cesty pražských studentů a absolventů na studia ve Wittenberku, do nejbližšího a nejprestižnějšího centra středoevropského humanismu a lutersko-melanchthonské reformace.

Vliv melanchthoniánství dále sílil i mezi univerzitními profesory. Někteří z nich – jmenujme například profesora Jana Hortensia (Zahrádku) nadto studovali též v Padově, na konfesijně tolerantní univerzitě benátské republiky, a přinesli si do Prahy renesanční citění a humanistický nadhled.³⁸ Nejvýznamnějším zastáncem melanchthoniánství ovšem byl na univerzitě ve 40. a 50. letech humanista Matouš Kolinus z Chotěřiny, který se po deseti letech působení na wittenberské univerzitě vrátil do Prahy přímo s Melanchthonovým doporučením k přijetí mezi profesory. Kolinus rozvinul na pražské univerzitě program klasických studií a zůstal s Wittenbergem v trvalém kontaktu i ve smyslu náboženském.³⁹ Pod jeho vlivem pak rostla řada pražských absolventů, kteří odcházeli na tuto saskou univerzitu prohloubit svá pražská studia. Většina z nich se vracela jako luteráni. Tato praxe v řadě ohledů pokračovala i v dalším a nábožensky daleko komplikovanějším období za Kolinova nejvýznamnějšího žáka, profesora Petra Kodícilla z Tulechova, konzistorního písaře a později jednoho z hlavních nešlechtických iniciátorů a praktických tvůrců České konfese roku 1575.⁴⁰

Konfesijní situace na univerzitě se příliš nedotkl krach pražského povstání po prohrané šmalkaldské válce roku 1547 ani příliš nevydařený pokus mladého královského místo-

držitele Ferdinanda Tyrolského o protireformaci roku 1548.⁴¹ Spíše výstrahou, že se tradiční rovnovážná situace podstatně mění, pak byla královská podpora utrakvistického administrátora konzistoře Mystopola, který se souhlasem krále porušil práva univerzity a obsadil univerzitní kolej Všech svatých a posléze dokonce univerzitní Betlémskou kapli. Skutečné nebezpečí pro univerzitu však představovalo povolání jezuitů do Prahy roku 1556. To je však již náplní dalších referátů naší konference.⁴²

Je třeba se tázat, do jaké míry se naznačený vývoj pražské utrakvistické univerzity lišil od vývoje ostatních středoevropských univerzit. I když je zvykem vyjadřovat se o pražské univerzitě této doby skepticky a zdůrazňovat její specifika, vyplývající z postavení bez jednoznačné mocenské opory, respektive v opozici vůči katolickému zeměpánovi, soudím, že je přece možno nalézt celou řadu styčných bodů s vývojem říšských univerzit. Ty se v krizi idejí, církevního universalismu a výuky samé na přelomu 15. a 16. století a v následné reformační bouři do základů proměnily, reformovaly nebo musely být dokonce znovuzaloženy. Stejně jako nové akademie vyšly pak univerzity do další existence jako plně zeměpanské nebo městské ústavy s podstatně omezenou nezávislostí, jako studia konfesijně buď těsně spojená s církevním centrem svého teritoria nebo po stránce konfesijní do velké míry, ne-li jednoznačně, podřízená své politické vrchnosti.⁴³

Pražské specifikum je tedy snad možno spatřovat zejména v tom, že tu konfesijní proměny probíhaly relativně „měkčeji“ než jinde. Zvláště pozoruhodný je pak vývoj v závěru 16. a na počátku 17. století, kdy v nuceně tolerantním náboženském chaosu rudolfinského období stála univerzita, koneckonců obdobně jako i velká část pražského a patrně i šíře českého protestantského farního kléru, mimo veškeré – a to i protestantské – ortodoxie.⁴⁴ Základní báze melanchthoniánského luteránství mísila se tu se zbytky české husovské reformní tradice, s erasmianstvím, ale i s vlivy kalvinismu a francouzského ramismu.⁴⁵ Po roce 1600 pak zřetelně začalo nabývat vrch luterství pomelanchthonské generace.⁴⁶

³³ Srovnej zápis děkana Jana Chocenského v Liber decanorum, s. 286 n.

³⁴ Z. WINTER, Život církevní, s. 79.

³⁵ J. PEŠEK, Některé problémy bádání o spojené Praze, s. 191.

³⁶ Srovnej Ferdinandův postup vůči měšťanské opozici ve Vídni v letech 1520–1522, resp. 1526. Viz úvod Richarda PERGERA k jím připravené edici: Wolfgang Kirchner, Erinnerungen eines Wiener Bürgermeisters 1519–1522, Wien 1984, s. 13–27.

³⁷ F. SMAHEL – M. TRUC, Pražská univerzita v období humanismu a reformace, s. 85.

³⁸ J. HEJNIC – J. MARTÍNEK, Rukověť 2, s. 344 n.

³⁹ J. HEJNIC – J. MARTÍNEK, Rukověť 1, s. 416–451.

⁴⁰ Tamtéž, s. 389–402.

⁴¹ K pronásledování Jednoty po r. 1547 srovnej nejnověji Josef JANÁČEK, České dějiny. Doba předbělohorská 1526–1547 I/2., Praha 1968, s. 328–332.

⁴² Přehledně Ivana ČORNEJOVÁ, Jezuitská akademie do roku 1622, in: M. SVATOŠ (ed.), Dějiny Univerzity Karlovy I. 1347/48–1622, s. 247–268.

⁴³ Srovnej Walter RÜEGG (ed.), Geschichte der Universität in Europa Bd. II. Von der Reformation bis zur französischen Revolution 1500–1800, München 1996, zde zejména vynikající kapitola: Willem FRIJHOFF, Grundlagen, s. 53–102.

⁴⁴ Srovnej Jarmila PEŠKOVÁ, Ordines lectionum jako pramen poznání výuky na artistické fakultě pražské univerzity v letech 1570–1619, AUC–HUCP 30, 1990, 1, s. 9–30.

⁴⁵ Srovnej: Jiří PEŠEK, Protestant literature in Bohemian private libraries circa 1600, in: Karin MAAG (ed.), The Reformation in Eastern and Central Europe (St Andrews Studies in Reformation History), Scholar Press, Aldershot 1997, s. 36–49.

⁴⁶ O. FEJTOVÁ – J. PEŠEK, Martin Luther in den Bibliotheken böhmischer Bürger, s. 330 n.

Die Prager utraquistische Universität und die religiösen Umstände des 16. Jahrhunderts

ZUSAMMENFASSUNG

Die Prager Universität ist im 16. Jahrhundert durch vier unterschiedliche Phasen ihrer religionspolitischen Entwicklung durchgegangen. Am Anfang war sie eine konservativ orthodoxe kalixtinische Universität, die diese Orthodoxie durch eine personelle Allianz mit dem Konsistorium eigentlich verkörperte. Die zweite Phase, der der Verfasser eine besondere Aufmerksamkeit gewidmet hat, begann mit der stürmischen Durchsetzung der lutherischen Reformation in Prag. Das geschah im Rahmen der Machtkämpfe der Prager Eliten um die Vorherrschaft in dem vereinigten Prag der Jahre 1518–1528. Universität ist in dieser Situation sehr bald unter die Vormundschaft des innerlich um die konfessionelle Orientierung streitenden Altstädter Rates geraten. Nach dem für die Universität schicksalhaften lutherischen Umsturz im Stadtrat kam ein ähnlich schwieriger „altutraquistischer“ Gegenschlag – die kirchliche Hoheit, juristische Autonomie und politische Freiheit der Universität wurde mehrmals verletzt. Die Universität wurde in diesem Rahmen letztendlich zur gemäßigten lutherischen Schule, personell verhältnismäßig stark mit Luthers und Melanchthons Wittenberg verbunden.

Die bisher enge Verflechtung der Universität mit dem höchsten Verwaltungsorgan der utraquistischen Kirche – dem Konsistorium – wurde in den späteren Jahrzehnten wesentlich gelockert: das Konsistorium wurde unter dem Einfluss des Königs Ferdinand I. seit den 50er still fast katholisiert, die Universität blieb aber protestantisch. Die vierte Phase der religiösen Umgestaltungen der Prager Universität begann Ende der 80er, als im Rahmen der Generationenwende in die Hörsaal eine neue, europäisch erfahrene, Generation der Professoren kam. Diese Männer anstrebten sich dann in der in mancher Hinsicht gelockerten Atmosphäre des rudolphinischen Prags und im Wettbewerb mit der, 1562 mit allen akademischen Rechten ausgestatteten, jesuitischen Akademie, die alte protestantische Universität intellektuell zu modernisieren. Die Universität hat mehrere Kontakte zum Wissenschaftler-Kreis am kaiserlichen Hofe angebunden und durch ihre Rolle des obersten Verwalter des lateinischen (utraquistischen) Schulwesens in Böhmen und in einem größeren Teil Mährens fand sie neue ständischen Förderer. Die einem breiten Spektrum der geistigen Impulse aus dem ganzen Europa ziemlich offene Universität hat in den Jahrzehnten um 1600 freundliche Beziehungen mit den lutherischen und kryptokalvinistischen Akademien erneuert und durch Vermittlung ihrer ehemaligen Professoren auch Kontakte zur böhmischen protestantischen Ständeopposition verfestigt.

KAROLINUM A KLEMENTINUM. ZÁPAS O VÝCHOVU MLÁDEŽE NA POČÁTKU 17. STOLETÍ

IVANA ČORNEJOVÁ

Na prahu 17. věku stály vedle sebe v hlavním městě Českého království dvě vysoká učení, či podle dobové módy akademie: starší karolinská a druhá, již podstatně mladší, klementinská. Utravvistická škola, vzpomínající památky svého zakladatele Karla IV., a nové jezuitské učiliště nadějně se rozvíjející při řádové koleji u sv. Klimenta. Dvě střediska vzdělanosti umístěná na protilehlých okrajích Starého Města pražského jakoby symbolizovala i protichůdnost konfesijních postojů – již více než 150 let utravvistické Karolinum a programově katolické Klementinum. Utravvistické Karolinum, kde v té době ovšem mistři akceptovali i umírněně katolíky (často lépe než militantní luterány) a katolické Klementinum, kde naopak mohli studovat i příslušníci evangelických vyznání.¹

Po počátečních rozpacích a opatrném sondování se staly obě instituce do jisté míry partnery i soupeři: úsilí o poskytování kvalitního vzdělání i získávání co největšího počtu studentů je motivovalo ke zvyšování kvality studií. Nežřídka se zdálo, že konfesijní rozpory zůstávají stranou a vzájemné soupeření se děje jen pro dobro věci v rámci výlučného společenství, které jsme si zvykli označovat jako „*res publica eruditorum*“. Pro toto tvrzení jistě svědčí doklady o četných vzájemných pozváních na disputace i divadelní představení konaná pravidelně v obou domech.² Zde si jistě zaslouží připomínku, že humanistické školské drama v Karolinu se aktivovalo právě jezuitským příkladem.

Rozhodně tu nešlo o pražské specifikum – podobné rysy učeného soupeření, jež působilo velmi pozitivně na systém vzdělávání mládeže, nalezneme i mnohde jinde v epoše, kterou lze označit jako první fázi konfesionalizace školství.³ Jen chronologické zařazení není jednotné, kolísá mezi jednotlivými evropskými státy v rozmezí několika desetiletí, ale podstata jevu zůstává analogická. V Praze se tak konfesijní školské soupeření, ono „stýkání a potýkání“, objevuje ve druhé polovině 16. století, konkrétně po roce 1556, po příchodu Tovaryšstva Ježíšova. Sama starobylá pražská univerzita založená Karlem IV. se *de facto* vymanila z moci římské církve (i když utravvismus se *de iure* nestal samostatnou církví) už v první polovině 15. věku, ovšem zůstala na dlouhá desetiletí v tomto ohle-

¹ K situaci na obou vysokých učeních naposledy přehledně Michal SVATOŠ a kol., Dějiny Univerzity Karlovy I., Praha 1995, zejm. s. 219–268.

² Srv. Dějiny českého divadla I. Od počátků do sklonku 18. století, Praha 1968, zejm. s. 132–139.

³ K tomu Ivana ČORNEJOVÁ, Pražské školství, in: Rudolf II. a Praha. Císařský dvůr a město jako kulturní a duchovní centrum střední Evropy, Praha–Londýn–Milán 1997, s. 323–331.

du výjimečnou. Pojímám-li zde proces konfesionalizace (onoho paradigmatu historiografie, Heinz Schilling⁴) ve školství především jako konkurenční názorovou a věroučnou profilaci konfesijně odlišných institucí, pak v centru Českého království shledáme takovou situaci právě ve druhé polovině 16. století.

Pražská koexistence obou škol byla tehdy dost dobře možná. Při výuce filozofie nemuselo docházet k rozporům – jak velmi podnětně naposledy upozornil Stanislav Sousedík.⁵ Filozofie byla ještě hluboko v 17. století chápána jako exaktní disciplína, při jejímž výkladu nebylo zcela nutné přihlížet k věroučným rozporům. Teologie se v Karolinu téměř vůbec nepěstovala, i v Klementinu dlouho zůstávala popelkou a dychtiví zdejší posluchači byli nuceni odebrat se k dokončení studií do Štýrského Hradce. Kromě toho soužití různých konfesí napomáhala celková společenská situace, výstižně kdysi charakterizovaná Františkem Šmahelem jako tolerance z nutnosti.⁶ Ke konci 16. věku se pak jednalo už o toleranci téměř státem posvěcenou.

Zdá se, že klementinským jezuitům nejvíce na Karolinu vadil v sedmdesátých letech chránělec mistra Matouše Kolína z Chotěřiny Jakub Palaiologos, pronásledovný a posléze i souzený římskou inkvizicí.⁷ *Patres* od sv. Klimenta tohoto běžence nejen pronásledovali svou nelibostí, ale z jejich strany došlo i na denunciaci.⁸

I když koexistence utrakvistické akademie a jezuitského učení byla vzdálena bukolické idyly, přece jenom měla po několik desetiletí víceméně pozitivní rysy. Tím spíše, že student si *de facto* mohl mezi oběma institucemi svobodně vybrat. Především student hlásící se k nekatolické konfesi (konkrétně nejlépe na tom byl jedinec oddaný utrakvistu, moderně řečeno staroutrakvistické orientace): ten mohl vcelku bez problémů nastoupit do jezuitských škol. Nejenže podle řádových instrukcí neměl být nucen ke konverzi, ale po papežském uznání laického kalicha pro Čechy v roce 1563 se mu dostalo i přijímání podobojí v jezuitském chrámu (byť jenom u postranního oltáře). Ačkoliv jezuité nesměli naléhat a agitovat pro změnu víry, pochopitelně pod vlivem učitelů někteří studující konvertovali, ovšem rodina s tímto závažným skutkem musela projevit souhlas. Nekatoličtí studenti ve školách Tovaryšstva Ježíšova nebyli nijak omezováni, jen neměli přístup na jinak povinnou katechezi.⁹ Tak alespoň praví příslušná nařízení, o skutečné praxi zatím nejsme příliš podrobně informováni.

Není nesnadné shrnout předbělohorskou situaci dvou pražských vysokých učení do několika tezí: 1. vzájemnému soužití se nebránily ani obě akademie, nakonec ani valná část společnosti mající vztah k vyššímu vzdělání. 2. Výuka na obou ústavech se nesla v analogickém humanistickém duchu se zřetelem na transformovaný odkaz antické filozofie, humanistické ideje vstupovaly do Karolina současně s otevíráním se této staro-

⁴ Heinz SCHILLING, Die Konfessionalisierung von Kirche, Staat und Gesellschaft – Profil, Leistung, Defizite und Perspektiven eines Geschichtswissenschaftlichen Paradigmas, in: W. REINHARD – H. SCHILLING (Hrsg.), Die katholische Konfessionalisierung, Münster 1995, s. 1–48.

⁵ Stanislav SOUSEDÍK, Filosofie v českých zemích mezi středověkem a osvícenstvím, Praha 1997.

⁶ František ŠMAHEL se takto vyjadřuje např. i v Husitské revoluci IV, Praha 1993, s. 144–166.

⁷ O Palaiologovi (zde Palaeologovi) Robert J. W. EVANS, Rudolf II. a jeho svět, Praha 1997, zejm. s. 137–138 a obsáhlá studie G. RILLA, Jacobus Palaeologus, Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs 16, 1963, s. 28–86.

⁸ Zikmund WINTER, O životě na vysokých školách pražských knihy dvoje. Kulturní obraz XV. a XVI. století, Praha 1899, s. 267.

⁹ Ivana ČORNEJOVÁ, Jezuitská akademie do roku 1622, in: M. SVATOŠ a kol., Dějiny Univerzity Karlovy I, s. 247–268.

slavné akademie světa po nástupu reformace – samozřejmě světu reformační Evropy. 3. Jezuitská pedagogika se inspirovala humanismem a antikou a právě v druhé polovině 16. století se celý systém dotvářel (připomeňme, že jezuitský studijní řád – *Ratio atque Institutio studiorum* – byl kodifikován roku 1599).¹⁰ 4. Ve stejných zdrojích nalézaly obrodu i univerzity založené před několika sty lety. 5. Vedle shody však existovaly i nepominutelné rozdíly vyplývající z odlišné konfesionalní orientace. Právě tyto rozdíly vedly později k znesváření obou škol, jimž by intelektuální soupeření prospívalo i v dalších desetiletích. Či pregnantněji řečeno: zásadní rozbroje nevniesli akademičtí příslušníci, stali se jen objektem „vyšších politických zájmů“.¹¹ Kdykoliv totiž naše *alma mater* v průběhu věků příliš inklinovala k předákům politického dění a stávala se středem zájmu politiků, pro osud školy to nikdy nevěstilo mnoho dobrého. Posledně uvedený záměr není vůbec nemístnou aktualizací, jenom konstatováním faktu zcela signifikantního pro pražské univerzitní dějiny.

Lze více než spolehlivě doložit, že přímá účast univerzity na obecně politickém dění nesla s sebou výrazné zásahy do akademické autonomie. V chronologickém pořadí je třeba jako první připomenout Dekret kutnohorský Václava IV. z roku 1409, kdy vítězství českého národa, vítězství převažujícího elementu v rámci univerzitní obce, bylo dosaženo zásahem zvenčí – shora, samozřejmě bez souhlasu celé „*universitatis*“. Panovník zde velmi razantně, veden snahou o vlastní prospěch a podporu vysokého učení, narušil akademickou autonomii a to v jejích „zlatých“ časech, tedy době nejvyššího rozkvětu.¹²

O dvě stě let později, v roce 1609, jako by se celá situace svým způsobem opakovala. Po Majestátu a Porovnání byla pražská utrakvistická akademie svěřena do péče nekatolických stavů.¹³ Vzpomeňme tu, že to byla stejná škola, v jejímž čele měl podle vůle Karla stát pražský arcibiskup jako kancléř. Kvůli po mnoho desetiletí trvající sedisvakanci tak nikdo činit nemohl, později po obnovení arcibiskupství bylo samozřejmě absurdní, aby katolický metropolita byl vůdčím činitelem utrakvistické univerzity. Karlovo učení bylo proto spjato s městy, konkrétně nejvíce s městy pražskými, odkud pocházel nejvyšší počet studujících i učitelů. Toto sepětí bylo důsledkem přirozeného vývoje. Podřízení utrakvistické univerzity stavovským defenzorům bylo naproti tomu aktem ryze politickým, nebo chceme-li – oportunním.

Samozřejmě, že se tato skutečnost odrazila i v Klementinu, kde jezuité začali pojmát své učení soupeře s větší ostrážitostí. V Klementinu pak sílily i tlaky na posvěcení věhlasu školy panovníkem. I když podle papežských privilegií byla klementinská akademie obecným učením, chybělo tu stále výslovné stvrzení z moci císařské. Toho se akademii u sv. Klimenta, odvolávající se ke jménu svého největšího dobrodince Ferdinanda I., dostalo až za panování císaře Matyáše v roce 1616.¹⁴

¹⁰ Jeho závazné znění včetně pozdějších úprav vydal Gustav M. PACHTLER v rámci edičního podniku Monumenta Germaniae Paedagogica II, V, IX a XIV, Berlin 1887–1894.

¹¹ K tomu srv. mou studii Univerzitní autonomie v průběhu věků (na příkladu Prahy), in: Vít VLNAS – Tomáš SEKYRKA (eds.), Ars baculum vitae. Sborník studií z dějin umění a kultury k 70. narozeninám prof. PhDr. Pavla Preisse, Praha 1996, s. 28–33.

¹² Připomínám tu závěry klasického díla Friedricha PAULSENA, Die deutschen Universitäten und Universitätsstudium, Berlin 1902.

¹³ Jiří RAK, Karlova Univerzita v pravomoci defenzorů 1609–1622, AUC – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 17, 1977, 1, s. 33–46.

¹⁴ Karel BERÁNEK, Statuta univerzity u sv. Klimenta v Praze, AUC–HUCP 12, 1972, 1, s. 209–236.

Ačkoliv neznáme přesné počty studentů pražských vysokých škol před Bílou horou, abychom mohli alespoň kvantifikovat růst či pokles zájmu o studium, můžeme téměř hmatatelně vysledovat vzrůstající napětí mezi nimi. To ovšem nevyplývalo ze změn ve školské sféře, ale, jak už jsem naznačila, ze změn na politické scéně. Vzájemný odstup se zvětšuje, aby vyvrcholil za stavovského povstání v roce 1618, kdy byli jezuité jako jedna z nejvíce militantních složek římsko-katolické církve okamžitě vykázáni ze země.¹⁵ Jejich po téměř šedesát let pracně budovaná akademie, před dvěma lety i nejvyšší světskou mocí uznaná jako obecné učení, nadto po kodifikaci jezuitského Studijního řádu bez problémů začleněná do precizovaného systému jezuitského školství, rázem osiřela.

Postoje karolinských mistrů k převzetí jezuitského dědictví rozhodně nebyly jednotné. Největší aktivitu dle všeho projevoval mistr Jan Jessenius, ostatně v těchto hektických časech vždy více politik a diplomat než univerzitní učitel (právě tyto aktivity jej nakonec přivedly k popravčímu špaluku na Staroměstském rynku v roce 1621). Jessenius také navrhoval, aby se z opuštěné jezuitské akademie stalo *Collegium Friderici*, tedy nová škola k počtě falckého kurfiřta zvoleného vzbouřenými stavy českým králem.¹⁶

K ničemu podobnému nedošlo – nepochybně pro nezáměr karolinských mistrů, časová tíseň tu podle mého hrála spíše okrajovou roli. Snad si karolinští ještě vzpomínali na někdejší plodnou spolupráci... Možná, že si jen nechtěli přidělovat další starosti. Faktem je, že klementinští studenti se po roce 1618 rozprchli (dílem odešli do Štýrského Hradce – vesměs teologové, dílem se odebrali do svých domovů, příslušníci Tovaryšstva našli azyl v řádových domech hlavně v rakouských zemích a na Moravě, tedy v rámci jedné provincie). Karolinští mistři se pak ujali jenom klementinské knihovny. Dlužno poznamenat, že když se nedlouho po bitvě na Bílé Hoře jezuité navrátili do Prahy, vzdali svým karolinským kolegům hold právě za správu bibliotéky, jež nedošla žádné úhony.¹⁷

Na krátký čas obnovena souběžná existence utrakvistické akademie a jezuitské školy v Praze po roce 1620, tedy konkrétně po listopadu tohoto roku, je už jenom truchlivým epilogem dávného podnětného soupeření. Vysoké školství (a celý školský systém vůbec) se stalo jedním z úhelných kamenů rekatolizačních projektů, lhostejno zda pocházely z pera členů Tovaryšstva Ježíšova, jehož čelním představitelem byl i v tomto ohledu zpovědník a duchovní rádce Ferdinanda II. Vilém Lamormain, který sám prošel klementinskými posluchárnami a poměry v Čechách mu byly důvěrně známy,¹⁸ nebo jiných činovníků katolické církve. Všem bylo zcela jasné, že výchova mládeže v katolickém duchu je nejlepším prostředkem rekatolizace, prostředkem, jehož výsledky jsou nejtrvalejší. V dobových pramenech se přímo hovoří o potřebnosti „*ohýbání mladých stromků*“.

Vše to, co se jeví z několikasetletého odstupu jako zcela jasná věc, se pochopitelně současníkům podobně zřetelné zdát nemuselo, takže ani plány na zachování utrakvistické akademie se nemusely zdát zcela nereálné. Nicméně tlak katolických vítězů po Bílé hoře i převládající katolická euforie byly natolik silné, že pozůstalí karolinští mistři (nebylo

jich příliš mnoho, na staroslavném učení zůstali tehdy jenom čtyři) propadli skepsi a snažili se zachránit, co se dalo. Už klasik pražské univerzitní historiografie Zikmund Winter velice přesně poznamenal, že počínání pozůstalých karolinských mistrů lze omluvit pouze jejich velkým zoufalstvím.¹⁹ Pod tlakem tohoto zoufalství pak psali různé vstřícné a kající listy a suppliky, včetně toho adresovaného knížeti Karlu z Liechtenštejnu.

Rok 1622 je koncem kdysi plodného stýkání a potýkání Karolina a Klementina. Tento rok dopadl tragicky pro starodávné Karolinum. I když se dokonce ve Vídni diskutovalo o tom, že stará univerzita zasažená po dvě století herezí by mohla být zrušena, nestalo se tak. Karolinum mělo být rekatolizováno. Památné založení Karla IV. zůstalo respektováno, avšak jako dědici této tradice byli vyvoleni jezuité.²⁰ Ti jezuité, které vzbouření stavové v roce 1618 vykázali ze země. Snad se v tomto rozhodnutí objevily i prvky odplaty za předchozí pokoření.

Tovaryšstvo Ježíšovo se tomuto verdiktu panovníka a jeho poradců zprvu bránilo. Důvodem váhání bylo především přesvědčení, že z nenadálého, leč vítaného dědictví, vzniknou jezuitskému řádu jenom potíže. Tyto obavy se záhy ukázaly jako zcela opodstatněné – zdaleka ne kvůli rozporům mezi katolíky a příslušníky jiných vyznání. Rozeprě se měly objevit v samotném katolickém společenství. Jezuité se totiž zcela v intencích nejvyššího rozhodnutí (za nímž lze oprávněně hledat iniciativu patera Lamormaina) chystali univerzitu reformovat k obrazu svému bez ohledu na to, že nikdy nebylo zrušeno právo pražských arcibiskupů na kancléřskou hodnost, právo, které bylo univerzitě dáno už v dokumentech z časů zakladatele Karla IV. A právě o tato práva se počal velice agilně hlásit mladý arcibiskup Arnošt Vojtěch Harrach,²¹ jehož nároky na nejvyšší řízení univerzity nebyly vůbec jen hypotetické... Naopak – kancléřství pojmávané v intencích Karla IV. a Arnošta z Pardubic nikdy nepozbylo, jak už jsem výše uvedla, platnosti.

Arnošt Vojtěch Harrach vyvolal diskusi, která zpřítomnila otázky, jež později tak zaujaly i moderní historiografii – kdo že má právo na disponování univerzitou, zda moc světská, či moc církevní, neboli zda byla pražská *alma mater* založena díky rozhodnutí světského panovníka (Karla IV., tehdy říšského a českého krále), či papeže. Jestliže současná historiografie preferuje zakladatelskou aktivitu Karlova, nebo zdůrazňuje spolupráci krále Karla a jeho přítele papeže Klimenta XIII., pak tento nyní ryze vědecký spor byl v 17. věku rozporem naprosto aktuálním. (Není bez zajímavosti, že moderní historický výzkum sleduje okolnosti zakládajícího aktu v letech 1347–1348, přitom argumentace ze sporu mezi Harrachem a jezuitou, při níž se využívalo znění starých listin, může být i pro medievisty přínosná). Zjednodušeně řečeno: Harrach hájil výsostná práva papežova pro disponování univerzitou a jezuité, ač byl řád Tovaryšstva Ježíšova povinován obligatorní poslušností papeži, inklinovali utilitárně ke svému bezvýhradnému příznivci Ferdinandovi II.

Po několika desetiletích trvajících rozepřích a tahanicích bylo vyřešeno uspořádání pražské univerzity poznovu z moci panovnické – podle vůle Ferdinanda III. vznikla

¹⁵ Alois KROESS, Vypuzení jesuitů z Čech r. 1618, Sborník historického kroužku 8, 1907, s. 162–172, tamtéž 9, 1908, s. 9–27.

¹⁶ Z. WINTER, O životě na vysokých školách pražských, s. 166–169.

¹⁷ Tamtéž a Ivana ČORNEJOVÁ, Kapitoly z dějin pražské univerzity 1622–1773, Praha 1992, s. 15–17.

¹⁸ O Lamormainovi dosud nejpodrobněji Robert BIRELEY, Religion and Politics in the Age of Counterreformation. Emperor Ferdinand II, William Lamormaini S. J., and the Formation of Imperial Policy, Chapell Hill 1981.

¹⁹ Úryvek z Wintera citován a zařazen do souvislostí in: Ivana ČORNEJOVÁ a kol., Dějiny Univerzity Karlovy II, Praha 1996, s. 25.

²⁰ Srv. též mou studii – Ivana RAKOVÁ, Cesta ke vzniku Karlo-Ferdinandovy univerzity. Spory o vysoké učení v l. 1622–1654, AUC–HUCP 24, 1984, 2, s. 7–40.

²¹ Tamtéž.

v roce 1654 sjednocená *Universitas Carolo-Ferdinandea* spojující pevně Klementinum s Karolinem.²² Samozřejmě už jiné Karolinum, než bylo to předbělohorské... Od poloviny 17. století až do 19. věku se s Karolinem ztotožňovaly fakulty lékařská a právnická, které tu měly sídlo, a s Klementinem fakulty filozofická a teologická. Světské Karolinum zůstávalo však vždy poněkud v opozici proti duchovnímu Klementinu, ač byla univerzita podle právních norem jednotná, klementinští *patres Societatis Iesu* často dokázali uhájit převahu i ve vrcholném správním a soudním orgánu – akademickém magistrátu.

Ačkoliv v 17. století působili jezuité na všech univerzitách ve střední Evropě (s výjimkou benediktinského Salcburku), byly pražské poměry přece jenom specifické. Toto specifikum je bezpochyby důsledkem řešení situace po Bílé hoře, konkrétně v roce 1622. Myslím, že je dostatečně známo, že i ve věrně katolických oblastech měli jezuité při vstupu na staré univerzity značné problémy (za jiné tu zmíním alespoň Freiburg in Breisgau, Ingolstadt či Vídeň²³), ovšem v Praze šlo o něco více – o naprostou hegemonii na duchovních fakultách, teologii a filozofii. Všude tam, kde vývoj nebyl násilně přerván a zásah zvenčí nebyl tak agresivní jako v Praze, došlo postupem času k dohodě a vedle jezuitů vyučovali na filozofické a teologické fakultě i příslušníci jiných řádů nebo světští kněží. V Praze však zbyla jiným řádům jenom soukromá učiliště, dokonce ani arcibiskupský seminář nebyl privilegovaným obecným učením. A tak si všichni absolventi řádových studií (františkáni, minorité, premonstráti nebo cisterciáci a benediktini) pro veřejně platné akademické grady museli chodit na jezuitu ovládanou univerzitu.

V tomto ohledu se Praha výrazně lišila i od Vídně, kde se dokonce už v padesátých letech 16. století pokoušel Ferdinand I. vnutit své představy o uspořádání nejvyššího školství (dlužno poznamenat, že panovníkovy pretenze byly ve své době zcela nereálné – Ferdinand I. tehdy totiž téměř do důsledku směřoval k představám o státním školství, které byly naplněny až někdy za Josefa II.). Ve Vídni druhé poloviny 16. století byla univerzita ovlivněna reformačními směry a vstup jezuitů se nezdařil. Nicméně analogicky jako v hlavním městě Českého království, i v sídelní Vídni sváděla univerzita konkurenční boj s jezuitskou akademií, vzniklou jen o málo dříve než v Praze (jezuité přišli do Vídně zejména díky aktivitám Ferdinandovým v roce 1551).²⁴

Značný rozdíl mezi Prahou a Vídni se však objevuje v letech 1622–1623. Roku 1622 předává panovník staroslavnou Karlovu akademii jezuitům a o rok později ve Vídni spatří světlo světa tzv. Pragmatická sankce. Zatímco pražská filozofie a teologie připadla bez výhrad jezuitům jak v roce 1622, tak později v roce 1654 (resp. výhrady jiných řádů nebyly vyslyšeny), ve Vídni se příslušníci Tovaryšstva Ježíšova museli podělit zejména o teologické katedry dokonce s dominikány. Slovo „dokonce“ tu je zcela funkční, neboť na obou univerzitách platila povinnost pro všechny profesory i promovendy přísahat na Neposkvrněné početí Panny Marie. Tuto přísahu dominikáni odmítali, ve Vídni jí byli panovníckým ustanovením zproštěni, leč v Praze jim tatáž přísaha jakýkoliv přístup na univerzitu až do šedesátých let 18. věku naprosto znemožnila.

²² Komparace situace v Praze a na jiných středoevropských univerzitách: I. ČORNEJOVÁ, Kapitoly z dějin pražské univerzity, s. 127–150.

²³ Vídeň se na konferenci podrobně věnoval příspěvek kol. MÜHLBERGERA, v platnosti stále zůstávají i závěry Rudolfa KINKA, Geschichte der kaiserlichen Universität Wien I, Wien 1854, s. 255–258, 304–307, 353–359.

²⁴ I. ČORNEJOVÁ a kol., Dějiny Univerzity Karlovy II, Praha 1996, s. 35 n.

V předešlém textu jsem se pokusila vysvětlit plodné (a nezdřáhám se říci i krásné) soupeření a intelektuální setkávání pražských vysokých škol, Karolina a Klementina v době předbělohorské. Soupeření, které zásahem shora ustalo hned nadvakrát. Poprvé v roce 1618, kdy na dvě léta přerušila svou činnost jezuitská akademie a jezuité byli vzbouřenými stavy vypuzeni ze země, podruhé a tentokrát definitivně, v roce 1622, kdy s konečnou platností přestala existovat starodávná karolinská akademie.

Leč ani poté, ani po definitivní univerzitní unii v roce 1654 nepřestaly existovat rozdíly mezi Karolinem a Klementinem na sjednocené univerzitě. Karolinum využívané světskými fakultami na tom bylo vždy (až do konce 18. století) hůře i po finanční stránce – nedostávalo se peněz na platy profesorů, ani na rekonstrukci budov. Zato jezuitské Klementinum prosperovalo lépe. Slušné finanční zajištění bohaté staroměstské koleje skýtalo naděje nejen na nutnou výživu řádových profesorů, ale především na honosnou výstavbu budov. Jistým paradoxem navěky zůstane, že skvostný klementinský areál byl dokončen nedlouho před zrušením jezuitského řádu (1773). Ačkoliv bylo působení otců Tovaryšstva zcela běžné na řadě evropských univerzit, přece jen byl pražský jezuitský monopol na univerzitní vzdělávání (zdůrazňuji: provázený zánikem, či lépe rekatolizační transformací staré univerzity) něčím ne příliš obvyklým.

Ve stručném shrnutí: ačkoliv utrakvistické Karolinum skonalo léta Páně 1622, jisté jeho tradice přetrvaly i v dalších desetiletích. Především to byla pýcha příslušníků světských fakult na starodávné prostředí, pýcha a hrdost, která ostatně stále přetrvává u všech, kteří projdou tímto věky posvěceným prostředím. Tedy zejména u těch, kdož byli ve velké aule Karolina promováni.

IVANA ČORNEJOVÁ

Das Karolinum und das Klementinum – ein Wettstreit um die Erziehung der Jugend zu Beginn des 17. Jahrhunderts

ZUSAMMENFASSUNG

Seit Mitte des 16. Jh. bestanden in Prag zwei Hochschulen: zum einen die altherwürdige, von Karl IV. gegründete Universität, zum anderen die beim Kolleg der Societas Jesu bei St. Klement in der Prager Altstadt entstandene Jesuitenakademie. Obwohl es sich um konfessionell unterschiedliche Schulen handelte (das Karolinum war utraquistisch, das Klementinum katholisch), hinderte dieser Unterschied Professoren und Studenten nicht daran, miteinander Kontakt zu haben, vor allem nicht, miteinander in gelehrten Wettstreit zu treten, der viele positive Merkmale aufwies. Beide Hohe Schulen waren in dem Konkurrenz-„Kampf“ auch darum bemüht, die Qualität ihres Unterrichts so weit wie möglich zu erhöhen, um möglichst viele Studenten anzuziehen. In diesem Zusammenhang sei daran erinnert, dass am utraquistischen Karolinum auch Nichtkatholiken studieren durften und im jesuitischen Klementinum auch Angehörige evangelischer Konfessionen, denen lediglich die Teilnahme an der katholischen Katechese verwehrt war. Diese fruchtbare Zusammenarbeit fand ihr gewaltsames Ende kurz nach der Schlacht am Weißen Berg, als mit Ausnahme von Magister Kampan Vodňanský sämtliche utraquistischen Professoren das Karolinum verließen und diese altherwürdige Schule vom Herrscher den Jesuiten übergeben wurde. Zwar waren damit nach langer Zeit plötzlich alle vier Fakultäten wieder eröffnet (vor 1620 war als de facto einzige Fakultät die Artisten- bzw. philosophische Fakultät in Betrieb), doch fand zugleich ein fruchtbarer geistiger Wettstreit zweier unterschiedlicher Schulen ein Ende und der Lehrbetrieb spielte sich von jetzt an bis auf lange Zeit nur noch im katholischen Geiste ab.

OD LATINY K NÁRODNÍM JAZYKŮM NA PRAŽSKÝCH ŠKOLÁCH

JAN HAVRÁNEK

V německé a v poslední době i v české literatuře nacházíme někdy tvrzení, že rozdělení pražské Karlo-Ferdinandovy univerzity na českou a německou, o němž bylo rozhodnuto zákonem ze dne 28. února 1882, znamenalo konec kulturní pospolitosti v českých zemích. Nebylo tomu tak. Pokud je možno mluvit o počátku nacionalizace vysokých škol jako předpokladu štěpení kulturní pospolitosti, je třeba jít hlouběji do minulosti, do let vlády Marie Terezie, do poloviny 18. století.

Panovnice v říjnu roku 1747 dvorskými dekrety ponejprv výrazněji zasáhla do řízení univerzity vůbec a jejích klementinských fakult, teologické a filozofické, zvláště. O pět let později byli státem ustavení studijní direktori postaveni do čela fakult jako školských zařízení. I když byli v prvním dvacetiletí vybírání z řad profesorů příslušných fakult, bylo přece jen patrné, že stát cílevědomě podlamoval kontrolu jezuitského řádu nad oběma fakultami, zvláště nad filozofickou, kterou museli projít všichni studenti dříve, než vstoupili na některou ze tří fakult vyšších.

Dalším krokem v procesu podřízení univerzity státní kontrole bylo prolomení pradávného monopolu latiny jako vyučovacího jazyka. V Praze byl vstup němčiny do poslucháren spjat s příchodem Karla Heinricha Seibta, který byl v roce 1763 po pětiletém působení v Lipsku ve věku 28 let panovníci schválen za profesora „*der schönen Redekünste*“. Od počátku vyučoval svůj předmět německy, stejně jako zároveň s ním jmenovaní profesori mineralogie a montanistiky Thadeas Peithner a politických věd a kameralistiky Ignaz Butschek. Tyto tři stolice přiřčené k filozofické fakultě byly obsazeny profesory, kteří nebyli duchovními a byli placeni státem. Učebnice k nim předepsané byly v němčině. Seibtovy přednášky o morálce, pedagogice, německé stylistice a dějepise přinesly do Klementina myšlenkové podněty z děl Humeových, Voltairových a Montesquieových stejně jako z literatury německé. Jako studijní direktor otevřel roku 1779 dveře 13 gymnázií v Čechách národním jazykům – na devíti z nich němčině a na čtyřech češtině. Standardní česká biografie z roku 1904 (*Ottův slovník naučný*, 22, s. 790) hodnotí jeho působení takto: „Významné učení Seibtovo děje se jazykem německým, ale nový rozmach žití kulturního, jež k nám Seibt přináší s Meissnerem, Cornovou aj., vyvažuje tento neprospěch pro náš jazyk.“ Tak již v době, kdy nacionalistický, odmítavý pohled na převládnutí němčiny – „germanizaci“ – ve vyšším školství v Čechách převládal, nacházíme pochopení pro skutečnost, že prostřednictvím němčiny pronikalo do Čech kritické myšlení autorů francouzských a anglických, že povýšení živého jazyka na jazyk filozofie a přírodních věd v Anglii a Francii, které němčina zprostředkovala a sama převzala, otevírá tuto cestu i pro další živé jazyky.

Na právnické fakultě byl již v roce 1746 Karl Michael O'Lynch, který přišel do Prahy z rytířské akademie v Lehnici, pověřen výukou německého řečnictví, ale tento předmět byl v jeho úvazku nahrazen nejprve zeměpisem a heraldikou, aby se O'Lynch posléze stal prvním profesorem dějepisu na univerzitě. Od let šedesátých také do poslucháren právnické fakulty pozvolna pronikala němčina, více doporučených učebnic bylo vytištěno v němčině než v latině. Na teologii však, podobně i na medicíně, nebylo postavení latiny oslabeno do roku 1773, kdy rozpuštění Tovaryšstva Ježíšova nejen proměnilo Klementinum ve státní školu, ale mělo také za následek bezmála úplnou obměnu profesorských sborů obou tamních fakult.

Vyvrcholením procesu začlenění pražské univerzity do státního školského systému byly normy z roku 1784, rušící univerzitní jurisdikci a zavádějící nový studijní řád. Významné místo mezi těmito opatřeními měl dekret pražského gubernia z 29. července 1784, jímž byla, rok po univerzitě vídeňské, také na pražské univerzitě latina jako vyučovací řeč nahrazena němčinou, které již roku 1782 Josef II. určil místo úřední řeči habsburského soustátí. Němčina byla nejhodnějším jazykem pro panovníka, který chtěl toto soustátí unifikovat a podřídit jednotné byrokracii.

Avšak to, co se zdálo být samozřejmé ve Vídni, narazilo v Praze na odpor. Latina si uchovala postavení vyučovacího jazyka na fakultě bohoslovecké, jen uvedení do každodenní praxe duchovního na jeho budoucí faře – pastorální teologie, se vyučovala jak v němčině, tak i v češtině. Na lékařské fakultě němčina jen postupně nahrazovala latinu, spolu s češtinou však byla od počátku jazykem kurzů pro porodní báby.

Zavedení živého jazyka do výuky vysokých škol bylo v souladu s postupným nahrazováním latiny národními jazyky ve výuce i vědě, které se již od 17. století pozvolna prosazovalo v Evropě od severozápadu na jih a východ. Bylo podmíněno dominantní úlohou národních jazyků v životě protestantských církví, rozvojem gramotnosti v národních jazycích, o který se nejvíce zasloužil rozvoj knihtisku mj. tím, že zákoníky vycházely v národních jazycích stejně jako encyklopedie i konverzační lexikony, které otvíraly cestu k vědě i těm, kdo neměli možnost věnovat několik let svého mládí zvládnutí krásného, ale již mrtvého jazyka. Roku 1805 došlo v Praze ještě k pokusu o návrat k latině jako vyučovacímu jazyku řady předmětů na filozofické fakultě. Pokus však neuspěl, profesori tvrdili, že studenti se nenaučili na gymnáziích latině natolik, aby jejich výkladům rozuměli. Měli asi pravdu.

Od první chvíle však nebylo samozřejmé, že v Praze to bude jen němčina, která jako živý jazyk ovládne univerzitní posluchárny. Roku 1790 požadoval český stavovský sněm, aby se na pražské univerzitě přednášelo jak německy, tak i česky, a aby se v obou jazycích vyučovalo i na školách, které k univerzitnímu studiu připravovaly. Dvorská studijní komise, která řídila školství, nesplnila stavovský požadavek, nicméně však roku 1793 zřídila stolicí českého jazyka a literatury a ustanovila na ni Františka Martina Pelcla, který měl s výukou češtiny ve šlechtických rodinách již nemalé zkušenosti.

Němčina se na půl století prosadila jako vyučovací jazyk pražské univerzity. Počet bohoslovců během první poloviny 19. století stále klesal, zato vzrostl počet mediků, nejvíce absolventů se však stalo právníky, kteří ve své praxi němčinu denně užívali. Absence přednášek v češtině, tedy v jazyce, který se, zvláště ve čtyřicátých letech 19. století, stále více prosazoval v kulturním i hospodářském životě, se stala přirozeně terčem kriti-

ky. Studentská petice z 15. března 1848 ve svém 4. bodu požadovala, „*aby bylo každému možné učiněno, vzdělati se dokonale v obou jazycích zemských, a to ve všech předmětech vyučování vůbec.*“ O den později se ke studentské petici, sepsané v němčině a přeložené Františkem Palackým do češtiny, plně připojil jak akademický senát, tak i profesorské sbory. Také vídeňští studenti v univerzitní aule, kde již převažovaly velkoněmecké černočerveno-zlaté trikolory, ji na žádost pražské studentské deputace podpořili. Možná, že ji ani nečetli. Když panovník na studentské požadavky – stejně jako na pražskou občanskou petici – neodpověděl, pokládal zemský prezident hrabě Stadion za nutné o své újmě všem studentským požadavkům vyhovět.

Protože se zároveň prosadila revoluční zásada, že na pražské univerzitě mohli přednášet všichni její doktoři a členové Královské české společnosti nauk, zahájil jako první (ještě na jaře 1848) české přednášky na právnické fakultě zemský advokát JUDr. Josef Frič, který vykládal o soudním řízení. Přednášky však neohlásil Pavel Josef Šafařík, který byl sice 11. března 1848 jmenován profesorem slavistiky, ale krátce poté byl povolán do Vídně do nově zřízeného ministerstva školství. Na filozofické fakultě v češtině vyučoval jen její profesor Jan Pravoslav Koubek, zvolený studenty za tribuna filozofické kohorty studentské legie, která si na jaře 1848 vybrala češtinu za svou velící řeč. V zimním semestru roku 1848/49 ohlásili české přednášky na lékařské fakultě profesor František Kuržak o fyziologii a docent Jan Spott o balneologii. Na filozofické fakultě přednášel František Čupr česky o logice.

Princip dvojazyčnosti pražské univerzity nebyl změněn ani po porážce revoluce. Čeština však pronikala jen pomalu do poslucháren, i když ministr školství hrabě Lev Thun povolal z Vratislavi roku 1850 do Prahy Jana Evangelistu Purkyně, morální posilu české strany na univerzitě, a krátce před ním i Františka Ladislava Čelakovského, který převzal po Šafaříkovi katedru slavistiky. Pokus o povolání Františka Palackého, kterému jako jedinému udělily při univerzitním jubileu čestný doktorát dvě fakulty, právnická a filozofická, ztroskotal v dubnu 1849 na kategorickém vetu premiéra Felixe Schwarzenberga. Politické námitky překazily roku 1854 Františku L. Riegrovi pokus o habilitaci z ekonomie na právnické fakultě. Na filozofickou fakultu jmenoval Thun na stolicí archeologie Jana E. Vocela, Václava Vladivoje Tomka za profesora rakouských dějin a po smrti Čelakovského Martina Hattalu profesorem slavistiky. Čeští studenti tvořili nejméně polovinu mezi zapsanými. Nicméně jazykem zkoušek byla jen němčina, a tak Fričovy výklady, které si roku 1849 zapsala stovka studentů, se o pět let později obracely jen k šesti posluchačům a Tomkovy české přednášky v letech 1854 a 1855 si zapsali tři a pak dva studenti.

Počátek padesátých let však přinesl důležité předpoklady pro rozvoj vědy v českém jazyce. V roce 1850 kodifikovala komise, které předsedal Šafařík a jejimiž členy byli Erben, Kollár a Šembera, českou právnickou a soudní terminologii a o tři roky později vyšel *Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnázia a reálné školy*, jehož přípravu řídil rovněž Šafařík. Obě kodifikace byly zdařilé a byly z velké většiny akceptovány. O vyspělosti českého jazyka ve všech oblastech vědy přesvědčil nejlépe Riegerův desetisvazkový (+ 1 sv. *Dodatků*) *Slovník naučný*, který vyšel v letech 1860–1874.

Když v roce 1860 čeští političtí představitelé vstoupili na půdu zemských sněmů, byla rovnoprávnost ve školství jejich předním požadavkem. Řada gymnázií v Praze i jiných městech se počestila a úsilí politiků se soustředilo na posílení pozic češtiny na univerzi-

tě. Roku 1861 byla na právnické fakultě zřízena dvě místa pro profesory přednášející česky, avšak později se povolání každého nového českého profesora stávalo předmětem politického zápasu. Na technice se v roce 1863 prosadila zásada, že hlavní předměty se musí přednášet jak německy, tak i česky. Roku 1865 předložili čeští univerzitní studenti zemskému sněmu petici se 700 podpisy, což byla polovina všech zapsaných. Žádali „*provedení rovnoprávnosti na vysokých školách*“. F. L. Rieger za podpory 72 českých poslanců navrhl usnesení žádající, aby také na univerzitě „alespoň všechny hlavní předměty vědecké byly přednášeny oběma jazyky zemskými, pak aby možno bylo každému skládati jakoukoliv zkoušku jazykem českým nebo německým, jak mu právo libo a příhodno“. Avšak politická atmosféra, která zavládla po zavedení dualismu v roce 1867, nebyla již příznivá pro prosazování českých požadavků.

Na univerzitu od sklonku šedesátých let přicházeli absolventi českých gymnázií a kolem původně studentských odborných spolků, jako byla od roku 1861 Jednota českých matematiků a fyziků, kterou záhy následovaly Jednota českých filologů, Klub historický a Klub přírodovědný, se shromažďovali mladí odborníci s vědeckými ambicemi, někteří z nich se připravovali k habilitacím. Články příštích docentů nacházely i na ostatních fakultách cestu do osvědčených odborných časopisů jako byl *Právník* nebo *Časopis lékařů českých*. Povzbuzením pro ně bylo i rozdělení techniky na českou a německou, k němuž došlo roku 1869. I na univerzitě došlo v roce 1871, v krátkém mezidobí federalisticky orientované vlády Hohenwartovy, k vážným změnám. Zkušební komise pro gymnázia byla rozdělena na českou a německou, takže příští čeští gymnaziální profesori mohli skládat státní zkoušky jen v češtině.

Českých docentů bylo stále více a tlak na prosazení rovnoprávnosti obou jazyků vzrůstal. Přicházely nové petice – roku 1872 žádali čeští doktoři všech fakult „*přetvoření vysokých škol ve dvě stejně zařízená učení, z nichž jedno by sloužilo synům národa českého, druhé pak synům národa německého*“. Tímto směrem pak mířily další petice, které podpořila většina poslanců zemského sněmu. Na univerzitě však stále jen velmi pomalu rostl počet českých profesorů. Roku 1876 bylo na světských fakultách 65 německých a 12 českých profesorů. Bylo zde tak jenom 16 % českých profesorů a 16 % českých přednášek. Bylo zřejmé, že dosažení rovnoprávnosti postupnou proměnou školy bylo stále ještě v nedohlednu.

Rozhodnutí o změně muselo být prosazeno politicky. Situace v roce 1879, kdy panovník měl zájem na podpoře Taaffovy vlády ze strany staročechů, skýtala velkou příležitost. Čeští politikové ji využili. Marný byl odpor nacionalistické strany mezi německými profesory, kterou podpořil i místodržitel Weber von Ebenhof, když panovníka varoval před nedozírnými politickými následky splnění českých požadavků. Jeho argumentace, že nedostatek české vědecké literatury vede k tomu, že čeští profesori čerpají a budou i nadále muset čerpat své vědomosti z literatury jiného národa – „*naturgemäß in Österreich aus der deutschen Literatur*“ – zatímco jejich studentům bude německé vzdělání odepřeno, přiměla císaře k marginální poznámce: „*Wie so denn? Ist nicht die deutsche Universität nach wie vor?*“ Počeštění univerzity nebo zřízení české univerzity otevíralo podle Webera cestu k počeštění administrativy v Čechách a k federalizaci monarchie. Přehlédl přitom, že rovnoprávnost češtiny byla povolena jen s jednou vážnou výhradou – všichni studenti práv na české univerzitě byli povinni skládat jednu ze tří státních zkou-

šek v jazyce německém, aby tak dokázali svou způsobilost k práci ve státní správě. Místodržitelovo varování bylo bezvýsledné. Císařem jmenovaná Taaffova vláda politickou podporu Čechů potřebovala.

Češi měli v roce 1882 již dost dobrých uchazečů o profesury i mnoho mladých adeptů na jejich případné nástupce. Dvě třetiny pražských univerzitních studentů tvořili Češi a nutnost absolvovat vysokoškolské studium v cizím jazyce přijímali stále více jako krivdu. Zlomem bylo rozhodnutí císařovo z 11. dubna 1881 o tom, že v Praze budou dvě, stejně nazvané a zcela rovnoprávné univerzity, jedna česká a druhá německá. Jeho vůle se přes nesnáze v panské sněmovně stala jádrem zákona ze dne 28. února 1882, který otevřel dveře k rychlému zbudování české univerzity, ke shromáždění jejího profesorského sboru a k tomu, že již v říjnu 1882 mohly začít přednášky na právnické a filozofické fakultě české univerzity a o rok později mohla zahájit svou činnost její fakulta lékařská. Rozdělením fakulty bohoslovecké v roce 1891 bylo konstituování pražské české univerzity ukončeno.

Literatura

- Jan HAVRÁNEK (ed.), Dějiny Univerzity Karlovy III, 1802–1918, Praha 1996.
TÝŽ, Sociální struktura pražských Němců a Čechů, křesťanů a židů ve světle statistik z let 1890–1930, Český časopis historický 93, 1995, s. 470–480.
TÝŽ, Die Prager Bildungswesen im Zeitalter nationaler und ethnischer Konflikte 1875 bis 1925, in: Gerhard MELINZ – Susan ZIMMERMANN (Hg.), Wien–Prag–Budapest: Blütezeit der Habsburgermetropolen; Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte (1875–1918), Wien 1996, s. 185–200.
Otokar KÁDNER, Školství v republice československé, in: Československá vlastivěda, sv. 10, Praha 1931.
Jan ŠAFRÁNEK, Školy české. Obraz jejich vývoje a osudu I–II, Praha 1913–1918.

- Poznámka editora: krátce před odevzdáním tohoto svazku do tisku vyšly k tématu dva významné sborníky: Harald BINDER – Barbora KRIVOHÁVÁ – Luboš VELEK (red.), Místo národních jazyků ve výchově, školství a vědě v habsburské monarchii 1867–1918. Sborník z konference, Praha 2003.
Hans LEMBERG (Hg.), Universitäten in nationaler Konkurrenz (=Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Bd. 86), München 2003.

JAN HAVRÁNEK

Von Latein zu den Nationalsprachen an den Prager Schulen

ZUSAMMENFASSUNG

Verfasser verfolgt die Entwicklung der Sprachenfrage an den Prager Hochschulen ab Mitte des 18. Jahrhunderts, also vom Beginn der Theresianischen Reformen an. Die Monopolstellung des Latein als Unterrichtssprache war bereits durch das Vordringen der deutschen Sprache in die Hörsäle im Jahre 1763 gebrochen (Vorlesungen von K. H. Seibt und zweier seiner Kollegen). Einer der Höhepunkte der aufklärerischen Reformen des Hochschulwesens war die Abschaffung des Lateinischen als Unterrichtssprache an den österreichischen Universitäten (einschließlich der Prager) 1784 und seine Ersetzung durch die deutsche Sprache. Die Einführung einer lebenden Sprache in den Hochschulunterricht stand im Einklang mit der allmählichen Ersetzung des

Lateinischen durch die Nationalsprachen in Lehre und Forschung, doch traten in dem sprachlich geteilten Königreich Böhmen sehr bald Schwierigkeiten auf (ganz abgesehen von anfänglichen Versuchen, zum Latein zurückzukehren) und es wurden Versuche unternommen, auch Vorlesungen auf Tschechisch einzuführen. Außer der Errichtung einer Lehrkanzel für tschechische Sprache und Literatur durch F. M. Pelcl (1793) und der Ausbildung von Hebammen an der medizinischen Fakultät und der Pastoraltheologie an der theologischen Fakultät kam die tschechische Sprache an der Universität jedoch bis Mitte des 19. Jahrhunderts nicht zum Zuge. Kritische Stimmen, die auf das Fehlen des Tschechischen in den universitären Lehrveranstaltungen reagierten, gipfelten dann im Revolutionsjahr 1848, als die Möglichkeit durchgesetzt wurde, in beiden Landessprachen zu unterrichten. Das Prinzip der Zweisprachigkeit wurde selbst nach der Niederschlagung der Revolution nicht aufgegeben, obwohl zur Zeit des sog. Bachschen Absolutismus nur wenige Professoren von der Möglichkeit Gebrauch machten, tschechisch zu lehren. In den 1850er Jahren entfaltete sich der tschechische Fachwortschatz, mit Beginn der 1860er Jahre entwickelten sich tschechischsprachige Gymnasien und gleichzeitig setzten sich sowohl tschechische Studenten wie tschechische Politiker für Forderungen nach vollständiger Gleichberechtigung beider Sprachen ein. Der Höhepunkt dieser Entwicklung wurde dann 1882 mit der Teilung der Prager Universität in zwei gleichberechtigte Universitäten – eine tschechische und eine deutsche – erreicht.

NĚMECKÁ (KARLOVA) UNIVERZITA V PRAZE V LETECH DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY¹

ALENA MÍŠKOVÁ

V první řadě je nutné podtrhnout, že nacizace Německé univerzity nebyla a ani nemohla být provedena jednou normou či škrtem pera. Jednalo se o proces – na německých univerzitách v říši trval zhruba šest let, v letech 1933–1939, v Praze shodou okolností stejnou dobu, v letech 1938–1944. Teprve koncem roku 1944 se NU v Praze dostala jednoznačně do rukou tvrdého nacistického křídla.

Myšlenky nacionálního socialismu se na pražské Německé univerzitě objevovaly od počátku 30. let a došly ohlasu především mezi studenty. Právě jejich pozvání přivedlo do Prahy již roku 1930 Josefa Goebbelse. Profesorský sbor se však tomuto zhoubnému vlivu dlouho poměrně úspěšně bránil, a tak mohla Praha až do mnichovského diktátu fungovat jako útočiště pro židovské a levicové odborníky, kteří byli vypuzeni ze svých říšsko-německých kateder.

Napjatá politická situace roku 1938 však nemohla nezasáhnout život německých vysokých škol, a tedy i NUP. Právě v této souvislosti vypukl otevřený konflikt čs. vlády a jejího profesorského sboru. V okamžiku, kdy vláda požadovala od představitelů německé vysokoškolské elity podpis pod prohlášení loajality (jenž, jak informoval denní tisk 18. září 1938, připojili všichni rektori a děkani německých vysokých škol), opustila zhruba polovina německých univerzitních vyučujících urychleně republiku, aby se podpisu vyhnula. Vytvořila se dvě hlavní „uprchlická centra“ – ve Vídni a v Bavorsku. Obě skupiny se snažily reagovat na nejnovější politické události a ovlivnit transformaci německého vysokého školství těsně po podepsání mnichovské dohody. Jejich postoje a stanoviska v této době usměrňoval Prof. Walter (Bubi) Schultze (1874–1979), vedoucí říšského nacionálně-socialistického Svazu docentů. Mnozí „uprchlíci“, kteří nevěřili v návrat do Prahy, se snažili na rakouských či německých univerzitách najít perspektivní uplatnění. Podobné iniciativy říšský Svaz docentů výslovně zakázal a důrazně upozornil především mladší sudetoněmecké docenty, že jejich úkolem je bránit vlast se zbraní v ruce, tj. v oddílech *Freikorps*. Toto „volání pod prapory“ nezůstalo oslyšeno, a tak si někteří vyučující začali budovat kariéru tímto pochybným způsobem.

V Praze zůstali jednak ve valné většině profesori židovského původu a skupina kolem právě zvoleného rektora Ernsta Otty. Jemu po boku stál porodník Hermann Knaus, děkan právnické fakulty Ernst Hoyer a několik dalších. Kritická situace vypukla především na klinikách lékařské fakulty, které, pokud nebyl přítomen přednosta, byly obsazeny českým

¹ Blíže Alena MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945*, Praha 2001.

personálem, pečujícím o opuštěné pacienty. Na právnické, filozofické a přírodovědecké fakultě trval v podstatě klid, začalo se dokonce zkoušet. Na pořad dne se v této době opět dostala jednání o přeložení univerzity do odtrženého sudetoněmeckého území, která se orientovala především na Liberec, uvažovalo se však i o jiných místech – Ústí nad Labem, Teplicích i Chebu, brněnská německá technika se měla stěhovat do Lince. Pražský profesorský sbor se snažil z Vídně, Mnichova i Prahy tato jednání marně ovlivňovat, a to jak pro přeložení tak i proti němu. O setrvání univerzity v Praze však rozhodl až v listopadu 1938 přímo Adolf Hitler. Ačkoli rektor Ernst Otto všemi prostředky naléhal na uprchlé vyučující, aby se co nejdříve vrátili na univerzitu, byla jeho snaha marná. Většina z nich vyčkala až na povel z Mnichova a do Prahy se vrátila teprve 3. listopadu 1938.

Již na konci roku 1938 si lámalo vedení univerzity hlavu s tím, jak řešit otázku vyučujících a studentů židovského původu. Univerzita měla více než 20 % židovských studentů a přes 30 % židovských vyučujících. V prosinci 1938 byl proto průběh zkoušek upraven v tom smyslu, že pokud to situace umožňovala, zkoušeli židovští vyučující židovské studenty, přičemž stejné pravidlo platilo i pro „arijsce“. Nová česko-slovenská vláda sice pod tlakem situace rozhodla v lednu 1939, že všichni vyučující židovského původu „přestanou vykonávat státní službu“ (výnos ze 4. února 1939), Německá univerzita však řešila tuto otázku především vlastní iniciativou. Tzv. „arizace“ byla pro Pražskou NU zásahem více než citelným. Při „odžidovštění“ (*Entjudung*) univerzity bylo „uvolněno“ (původně na dovolenou) 77 vyučujících (z toho 8 na právnické, 43 na lékařské, 9 na filozofické a 17 na přírodovědecké fakultě). Někteří z nich stačili emigrovat, ti, kteří z různých důvodů odejít nestačili či nechtěli, byli později transportováni do ghetta a koncentračních táborů. Ani v hrůzných podmínkách ohrožení a ponižení, především v Terezíně, nezanechali vědci, pokud jim síly stačily a situace umožňovala, pedagogické práce. V tomto tzv. vzorovém ghettu přednášeli alespoň svým spolutripitelům v rámci tzv. „kulturních programů“. Další profesor Německé univerzity v Praze, klasický filolog Maximilian Adler se podílel na vedení referátu vzdělávání mládeže v rámci terezínské „samosprávy“ až do svého transportu do Osvětimi.

Svých pozic byli zbaveni, nebo postup byl pozastaven i u těch, kteří byli známi svým přátelstvím s vědci židovského původu (prof. H. John), stejně tak byla ovšem pozastavena i kariéra těch, kteří se se svými židovskými manželkami rozvedli (K. M. Swoboda).

Ve stupni „arizace“, tj. procentu vyučujících židovského původu, kteří byli odstraněni z univerzity, se pražská německá univerzita zařadila s 34 % postižených spolu s univerzitou ve Frankfurtu nad Mohanem, Berlíně a Vídni na první místo.

Nařízením vůdce a říšského kancléře z 2. srpna 1939 byla Německá univerzita spolu s pražskou a brněnskou německou technikou převedena k 1. září 1939 z beztak již jen formální správy protektorátní do říšské správy. Téhož dne se univerzitě dostalo jména Německá Karlova univerzita (*Deutsche Karls-Universität*). V tomto okamžiku již byly v rukou vedení NKU i starobylé insignie, jablko sváru obou pražských univerzit. Tento krok pokládala německá strana jednoznačně za zadostiučinění.

Na univerzitě se velmi rychle prosadil vliv nových vysokoškolských struktur, jež se na území „staré říše“ ve 30. letech již plně etablovaly. Pro pedagogy to byl Nacionálně-socialistický svaz docentů (*NS-Dozentenbund*), kde ovšem byli členy i profesori. Všechny zapsané studenty německé národnosti bez rozdílu státní příslušnosti sdružovala organizace Německé studentstvo (*Deutsche Studentenschaft*). Dohlížela na plnění úkolů, jež klad-

la škola, národ a stát. Politickou výchovu svých členů „svěřila“ nacionálně-socialistickému Svazu německých studentů (*NS-Studentenbund*).

Vedení německých univerzit a vysokých škol bylo, stejně jako veškerý ostatní život nacistické společnosti, postaveno na tzv. vůdcovském principu (*Führerprinzip*). Představitelem univerzity byl i nadále rektor, který podléhal říšskému ministrovi pro vědu. Jeho spoluhráčem či protihráčem byl vůdce Svazu docentů, který se vyjadřoval ke všem závažným otázkám univerzitního života, především v personálních záležitostech. Akademický senát se skládal z vedoucích Svazu docentů a Svazu studentů, prorektora, děkanů a dvou dalších členů Svazu docentů, které povolával rektor.

Slavnostní převzetí univerzity do říšského svazku se konalo 4. 11. 1939. V tomto okamžiku se již vedení i složení profesorského sboru Německé Karlovy univerzity začalo proměňovat. A do konce války zde zůstalo méně než 50 % původních – předválečných – vyučujících.

Německé univerzity se bezprostředně dotklo i vypuknutí války, resp. napadení Polska, i když některé vyučující zaskočilo. 24 studentů bylo již v polovině června 1939 povoláno SD do „polské akce“, kde bojovali až do počátku října. Národně socialistický Studentský svaz, župní velení Sudety, požádalo rektora, aby tyto studenty nejen omluvil za proměškání počátku semestru, ale i zvýhodnil, například prominutím školného. V dalších letech se povolávání studentů a studium povolanců stalo běžnou součástí akademického života, jež bylo řízeno centrálními předpisy. Vzhledem k této skutečnosti je nutné brát všechny statistiky zapsaných studentů s rezervou. V roce 1944 jich totiž již polovina patřila mezi tzv. *Fernmatrikulierte* (imatrikulované dálkově)

Rektorát Ernsta Otty, posledního řádně zvoleného rektora, byl obdobím nejtěžších univerzitních otřesů. Po vyloučení studentů i kolegů židovského původu přišlo v listopadu uzavření českých vysokých škol provázené popravami a deportacemi. Situace po 17. listopadu 1939 působila paradoxně – německé vysoké školy získaly výhradní postavení na území Protektorátu s pouhými několika desítkami tisíc německého obyvatelstva. Čeští studenti na nich studovat nesměli.

Jedním z návrhů, který ještě v době Ottova rektorátu hrozil otřást celou strukturou německého vysokého školství v Praze, byla idea vytvoření tzv. „univerzální vysoké školy“, a to spojením německé univerzity s technikou pod označením „Německá Karlova Univerzita a Technická vysoká škola v Praze“ (*Deutsche Karls-Universität und Technische Hochschule in Prag*). Návrh však nenalezl v Berlíně podporu a ztroskotal stejně jako podobný pokus ve Vratislavi. Vytvořit univerzitu nového typu bylo sice přáním nejvyšších míst, tradice a partikulární zájmy hrály však významnější roli. V Praze se střetly zájmy říšských ministerstev především ve vztahu k výzkumu Východu (*Ostforschung*), a to ve všech myslitelných dimenzích. Prahu si jako své perspektivní centrum vybralo Himmlerovo *Ahnenerbe* i Rosenbergovo ministerstvo pro východní území. Po mnoha potyčkách zvítězil R. Heydrich. Závaží na vahách zájmů přibývala tu na jedné, tu na druhé straně.

Po úvahách o obsazení rektorského úřadu bývalým předsedou DNSAP Rudolfem Jungem, v nichž sehrálo úlohu osobní přání Adolfa Hitlera, padla volba na právníka Wilhelmu Saureho (*1899), specialistu Rasového a osidlovacího úřadu SS (*Rassen- und Siedlungshauptamt SS – RuSHA*), exponenta Rosebnergových zájmů. Saure byl záhy po svém nástupu jmenován zvláštním pověřencem říšského protektora pro slovanská vědecká

zařízení (*Sonderbeauftragte des Reichsprotektors für die slawischen wissenschaftlichen Einrichtungen*). V duchu představ nového rektora byla v první řadě reformována slavistická studia, nebývalé široce byl pojat rasový výzkum, transformována právnícká a filozofická studia.

Jmenování rektora ze starých říšských zemí urychlilo krystalizaci významného vnitřního konfliktu na univerzitě – sporu mezi vyučujícími sudetoněmeckého a říšskoněmeckého původu, který se odrážel především v povolávání profesorů na uprázdněné stolice. Dalším sporným elementem v životě univerzity se stalo zřízení funkce kurátora německých vysokých škol v Praze (1. duben 1940). Ten působil jako zástupce ministerstva zcela mimo univerzitní samosprávu a zajišťoval podřízení všech vysokých škol říše do bezprostřední správy ministerstva pro vědu. Tato funkce byla svěřena Karlu Augustu Fischerovi z bavorského ministerstva školství a o dva roky později zkušenému bonnskému kurátorovi Gustavu Ehrlicherovi. Rektor i oba NS-svazy (*NS-Bunde*) pokládali akce tohoto úřadu za vměšování do svých kompetencí.

Nový systém řízení univerzity provázelo i zavádění nových oborů: slavistický seminář se pod Gesemannovým vedením změnil na několik let v Ústav pro výzkum východní a jižní Evropy, zcela nově a velmi široce byla projektována rasová studia, pro něž na lékařské fakultě budoval Vídeňan Karl Thums (1904–1976) Ústav pro dědičnou a rasovou hygienu (*Erb- und Rassenhygiene*), na přírodovědecké profesor Bruno Kurt Schulz Ústav pro rasovou biologii (*Rassenbiologie*), na filozofickou fakultu byl povolán profesor drážďanské techniky Karl Valentin Müller (*1896), aby založil Ústav pro sociální antropologii a národní biologii (*Sozialantropologie und Völkerbiologie*). I říšské ministerstvo pro vědu bylo tímto překotným vývojem překvapeno a požadovalo vysvětlení, proč v Praze vznikají dva obdobné instituty a chystá se i založení třetího. Dostalo se mu ujištění, že právě „sociální antropologie je určena k tomu, aby se zabývala otázkami vysídlování a přesídlování, jež jsou v česko-moravském prostoru naléhavé.“ Na filozofické fakultě působil kromě toho nově Ústav pro sociální a národní psychologii (*Sozial- und Völkerpsychologie*) pod vedením Rudolfa Hippia (*1905) a národnostní otázky východu byly svěřeny nové stolici pod vedením Hanse J. Beyera (*1908), který byl do Prahy pozván roku 1942 na přímou žádost Heydrichovu.

Nežli mohl Saure podniknout další kroky směrem k reorganizaci výzkumu Slovanstva, přišel do Prahy nový zastupující protektor, jehož plány v oblasti zkoumání „východu“ byly dalekosáhlejší a který měl jiné představy o svých spolupracovnících (27. 9. 1941). Reinhard Heydrich do Prahy povolal Hanse Joachima Beyera, jehož působení poznamenalo nejen další osud univerzity, ale i organizační vývoj celé pražské německé vědecké základny. Jeho kariéra byla velice rychlá. Tento „specialista na otázky národnostních menšin“ byl po ukončení vojenské služby převzat bezprostředně Říšským bezpečnostním úřadem (*Reichssicherheitshauptamt* – RSHA). Místo toho, aby podle původního plánu odešel budovat ústav pro národnostní otázky do Poznaně, si jej R. Heydrich vyžádal s týmž programem do Prahy. Heydrich Beyera pověřil nejen reorganizací univerzity, ale i funkcí zvláštního pověřence pro slovanská vědecká zařízení místo Wilhelma Saureho. V této souvislosti patřilo mezi jeho nejvýznamnější úkoly předložení plánu na zřízení vědecké nadace, známé pod označením *Reinhard Heydrich Stiftung*. Všechny tyto úkoly Beyer plnil v úzké součinnosti s pražskou centrálou SD.

Nařízením říšského protektora z 11. června 1942 byla zřízena Říšská nadace Reinharda Heydricha pro vědecký výzkum (*Reinhard-Heydrich-Reichsstiftung für wissenschaftliche Forschung*), pod níž spadala řada pražských ústavů a která se chtěla stát zastřešovací organizací všech německých vědeckých institucí v Praze. Jednalo se o pracoviště zaměřené na vědeckou práci ve službách nacistické expanzivní východní politiky. Ačkoli Beyer, který její založení i koncepci připravil, ustoupil zdánlivě do pozadí, zůstal rozhodující osobností pro stanovení programu i personálního obsazení výzkumných ústavů nadace, jež byla budována v úzké součinnosti s univerzitou.

Beyer kolem sebe na univerzitě i v nadaci záhy soustředil skupinu věrných, reprezentantku tzv. „národně-politického směru“ (*volkspolitische Richtung*). Patřili k ní vedle něj „rasoví výzkumníci“ Rudolf Hippius, Karl Valentin Müller, Bruno Schultz, historik Eduard Winter, právní historik Wilhelm Weizsäcker, historik Anton Ernstberger (1894–1966), národopisec Josef Hanika (1900–1963), profesor pomocných věd historických Heinz Zatschek a romanista Erhard Preissig (1889), proslulý svými antisemitskými a protifrancouzskými útoky. K širšímu okruhu „spolehlivých“ patřil i „rasový hygienik“ Karl Thums, lékař Kurt Albrecht, Viktor Czurda-Denk a nový vedoucí Svazu docentů Alfred Buntru. Tato skupina byla spojena Beyerovým prostřednictvím s pražským *Sicherheitsdienstem*.

O tom, že čtyřadvacetiletý syn dalšího pražského rektora Wilhelma Klausinga patřil mezi ty, kteří se podíleli na neúspěšném atentátu na Hitlera, se pražská veřejnost dozvěděla z denního tisku. O den později se rektor Klausing zastřelil. Jeho agendu oficiálně převzal prorektor Kurt Albrecht. Až v této chvíli se vedení univerzity dostalo do rukou fanatických nacistů Beyerova okruhu.

Ještě v březnu 1945 tvořila Beyerova skupina pevné nacistické jádro na území protektorátu. Většina jejích příslušníků opustila Prahu s německou armádou ustupující na západ (Beyer, Weizsäcker), jiní byli včleněni do odsunu (Winter – již zřejmě pod mlčenlivou ochranou Rudé armády, Thums). Z vysokoškolských profesorů se před soudem ocitl pouze Josef Pfitzner, ovšem v souvislosti se svým působením na pražském magistrátě. V bouřlivých dnech roku 1945 či ve sběrných odsunových táborech zemřel například poslední rektor Kurt Albrecht, Gustav Pirchan a Otto Peterka.

Kapitola dějin Německé univerzity v Praze se uzavřela dekretem o zrušení německých vysokých škol, který byl vydán 18. 10. 1945 se zpětnou platností k 17. 11. 1939.

Die Deutsche (Karls-)Universität in Prag während des Zweiten Weltkriegs

ZUSAMMENFASSUNG

Die deutsche Universität nahm bereits vor dem Münchener Abkommen eine Sonderstellung ein: ihre Studenten besaßen ihr Hinterland vor allem in den Grenzgebieten. Ihr Bildungszentrum befand sich also in überwiegend tschechischsprachigem Milieu. Gleichzeitig gehörte die Deutsche Universität Prag zu jenen drei mitteleuropäischen Universitäten mit dem zahlenmäßig höchsten Anteil an jüdischen Gelehrten, was mit der Atmosphäre des Prager Intellektuellenmilieus zusammenhing. Sehr bald begannen die sudetendeutschen Studenten, mit der Nazidoktrin zu sympathisieren, und luden bereits zu Beginn der 1930er Jahre Josef Goebbels zu einem Vortrag nach Prag ein. Mitte der 1930er Jahre kam es zu Zusammenstößen zwischen nationalistisch orientierten Studenten und dem liberalen Hochschullehrerkollegium, das die radikalen Nationalsozialisten verlassen hatten, um an Universitäten im Deutschen Reich zu lehren (beispielsweise San Nicolò, Kleo Pleyer). Die Ereignisse vor München 1938 spalteten das Professorenkollegium der Universität, ein Teil der Lehrkräfte verließ Prag (einige auch ihre Kliniken), und das Semester konnte nicht ordnungsgemäß beginnen. Eine schwierige und von den Nazis später verurteilte Rolle spielte der Rektor Ernst Otto (Pädagogik), der bestrebt war, den ordnungsgemäßen Universitätsbetrieb aufrechtzuerhalten; von den Ärzten sei in diesem Zusammenhang der Gynäkologe Hermann H. Knaus erwähnt. Nach Annahme des Münchener Abkommens wurde die Universität „arisiert“ (über 30 % der Lehrkräfte waren gezwungen, sie aus rassischen Gründen zu verlassen) und allmählich gleichgeschaltet: es kam zur Einführung neuer Fächer, in erster Linie der Rassenlehre auf allen Ebenen. An der Wende der 1930er und -40er Jahre wurden Spannungen zwischen den „reichsdeutschen“ und „sudeten-deutschen“ Mitgliedern des Hochschullehrerkollegiums offenbar, als die Sudetendeutschen Benachteiligungen spürten und sich in diesem Sinne auch bei den übergeordneten Stellen dagegen verwahrten. Zu Beginn der 1940er Jahre begann man, ein slawistisches Forschungszentrum mit gesamtreichsdeutscher Bedeutung zu errichten, zu dessen Verwirklichung es aber – natürlich mit abgeändertem Forschungsziel – erst 1943 unter Leitung von Hans Joachim Beyer kam. Damals wurde nach langen und schwierigen Verhandlungen die Reinhard-Heydrich-Stiftung für wissenschaftliche Forschung gegründet. Diese Institution, die der Universität frei angegliedert war, wurde die Verkörperung nazistischer „wissenschaftlicher“ Bemühungen auf tschechischem Gebiet mit Aktionsradius nach Osten. Bis 1944, als Friedrich Klausning als Rektor an der Spitze der Universität stand, wehrte sich die Deutsche Universität erfolgreich gegen eine konsequente Unterordnung unter die nationalsozialistische Ideologie, um deren Durchsetzung eine Professorengruppe um H. J. Beyer bemüht war. Erst das missglückte Attentat auf Hitler, an dem auch der Sohn des Rektors Klausning beteiligt war, bedeutete die Übernahme der Universitätsleitung durch radikale Nationalsozialisten (Albrecht, Beyer und andere).

RASOVÁ HYGIENA NA LÉKAŘSKÉ FAKULTĚ NĚMECKÉ KARLOVY UNIVERZITY V PRAZE (1938–1945)

PETR SVOBODNÝ

Lékařská fakulta německé univerzity v Praze v letech 1938–1945 je tématem pozoruhodným nejen v kontextu dějin německého vysokého školství v českých zemích v nejtěžším období společného soužití obou národů na našem území, ale i v kontextu dějin lékařské vědy a zdravotnictví. Tento aspekt si ovšem ponecháme pro jinou příležitost.¹ Rovněž změny, ke kterým došlo na fakultě jako celku i v jednotlivých oborech, ve výuce i ve vědě, zůstanou stranou tohoto příspěvku; na základní novoty, ať již ve složení učitelského sboru nebo v zavádění oborů ovlivněných nacistickou ideologií nebo válkou, jsem ostatně upozornil ve svém referátu na konferencích v Praze (1998) a Düsseldorfu (2000).² Tentokrát bych chtěl pozornost zaměřit na jeden konkrétní obor, tzv. rasovou hygienu, která patřila i na pražské německé lékařské fakultě v uvedeném období k nejprotěžovanějším, samozřejmě z důvodů ležících převážně mimo akademickou půdu. Tomu ostatně odpovídaly – jak uvidíme – i výsledky pedagogické a vědecké činnosti příslušného ústavu.

* * *

Rasovým výzkumům a výuce na německých lékařských a přírodovědeckých fakultách v období nacionálního socialismu byla v literatuře věnována od poloviny 80. let značná pozornost, ať již v kontextu dějin eugeniky a rasové hygieny od 19. století,³ vývoje vyso-

¹ Dějiny lékařství a zdravotnictví v českých zemích v období let 1938–1945 naposledy souhrnně in: Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, Dějiny lékařství v českých zemích, Praha 2004, kapitola VIII. Za nacistické okupace (1939–1945); základní informace pro německého čtenáře in: Petr SVOBODNÝ, Die Medizin im Protektorat Böhmen und Mähren, in: Thomas RUZICKA – Michal ANDĚL – Martin BOJAR – Detlef BRANDES – Alfons LABISCH, Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften, Essen 2001, s. 71–82.

² Srovnej: Petr SVOBODNÝ, Neue Menschen, neue Disziplinen. Die deutsche Medizinische Fakultät in Prag 1939–1945, (v tisku); TÝŽ, „Nová německá medicína“ na německé univerzitě v letech 1939 až 1945, Zdravotnické noviny 27. 8. 1999, č. 34, s. 8–9; TÝŽ, Die Medizin im Protektorat, s. 77–81. Obecněji k německé medicíně v období nacionálně socialistického režimu uvádím z nepřeberného množství literatury alespoň: Robert Jay LIFTON, Ärzte im Dritten Reich, Berlin 1998; pro českého čtenáře základní přehled a bibliografie in: Hans-Henning SCHARSCHACH, Lékaři a nacismus, Praha 2001.

³ Walter SCHMUL, Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie. Von der Verhütung zur Vernichtung „lebensunwerten Lebens“ 1890–1945, Göttingen 1987; Peter WEINGART – Jürgen KROLL – Kurt BAYRETTZ (Hgg.), Rasse, Blut und Gene. Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland, Frankfurt/Main 1988; pro českého čtenáře základní informace in: Alfons LABISCH, Mocenský systém a lékařství. Výmarská republika a nacionální socialismus, Dějiny a současnost 22, 2001, 6, s. 22–26 (německý originál: Alfons LABISCH, Herrschaftssystem und Medizin – Weimarer Republik und „Drittes Reich“ als Fallstudien, in: T. RUZICKA – M. ANDĚL – M. BOJAR – D. BRANDES – A. LABISCH, Mensch und Medizin, s. 51–60).

kého školství a vědy v třetí říši,⁴ nebo v kontextu konkrétní univerzity.⁵ Pro německé kolegy bude proto úvodní část jen nošením sov do Athén, pro české je ovšem nutné alespoň zhruba vymežit téma. V české literatuře najdeme totiž kromě základního zasazení rasové hygieny a eugeniky do vývoje biologie v nejnovějších pracích J. Janka⁶ v podstatě jen několik roztroušených odiózních zmínek právě o ústavu pro rasovou hygienu lékařské fakulty německé univerzity. Souběžně s tímto příspěvkem vznikaly publikace A. Míškové o pražské německé univerzitě v letech 1938–1945, včetně pasáží o rasových výzkumech.⁷

V souvislosti s pracemi na biografickém slovníku německé lékařské fakulty v Praze⁸ se mi podařilo shromáždit zajímavé osobní údaje o hlavním představiteli pražské rasové hygieny v letech okupace, profesoru Karlu Thumsovi, i téměř všechny významnější články z jeho pražského období.⁹ Spolu s nečetnými zmínkami z trosek archivu německé lékařské fakulty i zpráv z české strany se staly podkladem k objasnění osudů tohoto politicky vysoce exponovaného představitele „nové německé vědy“, jeho „vzorového ústavu“ a jeho zasazení do kontextu změn vyvolaných tlakem ideologie a válečných poměrů na lékařskou fakultu pražské německé univerzity.

Nacistické rasové učení, které se stalo odůvodněním těch nejhorších zločinů režimu, čerpalo své ideologické a politické argumenty z řady různých oborů vyvíjejících se již od druhé poloviny 19. století. Stranou ponecháme směr vyvěrající z učení hraběte Gobineau a jeho kulturně-historickou argumentaci ospravedlňující ideologii rasismu. Představitelé přírodovědných a medicínských disciplín, kteří se po roce 1933 přidali k přívržencům nacionálního socialismu, aby za vědecké podepření jejich rasových teorií získali institucionální a materiální podporu pro své biologické inženýrství, vycházeli původně z převratných objevů přírodních věd poloviny 19. století. Darwinova evoluční a selekční

⁴ Walter KIRCHNER, Ursprünge und Konsequenzen rassistischer Biologie, in: Jörg TRÖGER (Hg.), Hochschule und Wissenschaft im Dritten Reich, Frankfurt/Main – New York 1984, s. 77–91.

⁵ Například: Volker ZIMMERMANN, K. Saller und die Einrichtung eines Lehrstuhls für Rassenhygiene an der Georg-August-Universität Göttingen, in: Michael HUBENSTORF – Hans-Uwe LAMMEL – Ragnhild MÜNCH – Sabine SCHLEIERMÄCHER – Heinz-Peter SCHMIEDBACH – Sigrid STÖCKEL (Hgg.), Medizingeschichte und Gesellschaftskritik: Festschrift für G. Baader, Husum 1997, s. 366–377; Heiko ZIELKE, Sozial- und Rassenhygiene. F. E. Haag und das Hygienische Institut, in: Michael G. ESCH – Kerstin GRIESE – Frank SPARING – Wolfgang WOELK (Hgg.), Die Medizinische Akademie Düsseldorf im Nationalsozialismus, Essen 1997, s. 139–164; Gerhard AUMÜLLER – Kornelia GRUNDMANN – Esther KRÄHWINKEL – Hans H. LAUER – Helmut REMSCHMIDT (Hgg.), Die Marburger Medizinische Fakultät im „Dritten Reich“, München 2001; Notker HAMMERSTEIN, Die Johann Wolfgang Goethe Universität Frankfurt am Main, B. I, 1914 bis 1950, Frankfurt/Main 1989; Hendrik van den BÜSSCHE – Friedemann PFÄFFLIN – Christoph MAI, Die Medizinische Fakultät der Hamburger Universität und das Universitätskrankenhaus Eppendorf, in: Eckart KRAUSE – Ludwig HUBER – Holger FISCHER (Hrsg.), Hochschulalltag im „Dritten Reich“. Die Hamburger Universität 1933–1945, Berlin – Hamburg 1991, III, s. 1259 nn., zvl. kapitola Rassenhygiene in Forschung und Lehre, s. 1304–1331 a kapitola Die rassenhygienische Praxis, s. 1331–1357; Helmut HEIBER, Universität unterm Hakenkreuz, München – London – New York – Paris 1991–1993, I, II/1–2.

⁶ Jan JANKO, Vědy o životě v českých zemích 1750–1950, Práce z dějin Akademie věd, ser. B, fasc. 12, Praha 1997; TÝŽ, K eugenickému hnutí v českých zemích, Dějiny věd a techniky 30, 1977, s. 1–13.

⁷ Alena MÍŠKOVÁ, Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945, Praha 2002; TÁŽ, Rassenforschung und Oststudien an der Deutschen (Karls-) Universität in Prag, in: Detlef BRANDES – Edita IVANIČKOVÁ – Jiří PEŠEK (Hgg.), Erzwingene Trennung. Vertreibungen und Aussiedlungen aus der Tschechoslowakei 1938–1947 im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien (Veröffentlichungen der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission 8), Essen 1999, s. 37–51.

⁸ Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ, Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1882–1945, Praha 1998.

⁹ Bibliografie K. Thumse in: Archiv Akademie věd ČR, fond Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách/Německá akademie věd v Praze, osobní spis K. Thumse, k. 51 (dále jen AAV, Thums – os. spis).

teorie obohacená o sociální rozměr Francisem Galtonem a rozšířená v tzv. eugeniku se stala podkladem pro řadu lékařských a antropologických disciplín konce 19. a první poloviny 20. století, a to zdaleka nejen v Německu.

S nástupem nacistů k moci nastala pro vědce – tehdy ještě většinou hodné toho jména – příležitost získat pro své obory maximální podporu, mimo jiné v podobě zakládání bohatě vybavených univerzitních ústavů a řádných profesur. Proces institucionalizace rasových studií na německých univerzitách ve změněných společenských podmínkách po roce 1933 se lišil univerzitu od univerzity. Rozdílly vyplývaly nejenom z místních podmínek (mj. iniciativy státních institucí či stranických organizací), ale především ze zakotvení konkrétního představitele v té či oné disciplíně. Rasově-biologicky a antropologicky orientovaní představitelé rasových studií (*Rassenkunde*) vycházeli a nadále tíhli k přírodovědeckým, respektive filosofickým fakultám a jejich teorie byly snadno využitelné k sociologicky argumentovaným ideologickým a prakticko-politickým účelům režimu.

Naproti tomu medicínsky orientovaní učenci, ať již teoretici nebo klinici zabývající se v praxi především dědičnými chorobami (genetici, hygienici, psychiatři, internisté, pediatři atd.) tvořili druhý základní směr rasových studií, vlastní rasovou hygienu (*Rassenhygiene*). Pregnantněji vyjádřeno, lékařsky orientovaní rasoví hygienici tak pečovali o dědičně podmíněné ZDRAVÍ populace, nebo v dobové terminologii rasy, zatímco antropologicky či sociologicky orientovaní představitelé nauky o rasách (*Rassenkunde*) a populační politiky (*Bevölkerungspolitik*) chtěli především sřežít pomyslnou ČISTOTU populace (rasy) vymezené v opozici vůči jiné, „méněcenné“ rase.¹⁰

Oficiální snahou stranických, státních a nakonec i lékařských stavovských institucí po převzetí moci nacisty bylo zastřešit oba směry nejen proklamativně, ale i konkrétně, tj. institucionálně v rámci každé univerzity, v jeden všeobjímající obor rasové biologie (*Rassenbiologie*).¹¹ Není možné na tomto místě dokládat, nakolik a jakým způsobem se tuto snahu na té či oné německé univerzitě podařilo realizovat.¹² Pozoruhodné je, že právě Praha se vedle Berlína a Mnichova přiblížila ideálu, když měla vlastní rasově hygienický ústav orientovaný (spíše jen deklarativně) na dědičnou patologii na lékařské fakultě a antropologicky orientovaný ústav pro rasovou biologii na přírodovědecké fakultě. Blíže o vzájemném poměru těchto dvou i třetího ústavu zabývajících se rasovými studii na fakultě filosofické pojednala A. Míšková.¹³

Praktická činnost lékařů zabývajících se již od počátku století otázkami dědičné patologie (*Erbpathologie*), ať již jednotlivých nemocí, v širším záběru celých oborů nebo zcela obecně, doznala pod tlakem okolností po roce 1933 a zvláště po vypuknutí války značného posunu. Původně alespoň do jisté míry vědecky obhájitelné snahy klasických rasových hygieniků či specialistů z dílčích lékařských oborů zlepšit zdravotní stav populace podchycením, případně eliminací dědičně podmíněných chorob, byly pod tlakem

¹⁰ Pohled na dějiny německé rasové hygieny „zevnitř“ in: Otmar von VERSCHUER, Leitfaden der Rassenhygiene, Leipzig 1941, kap. Einführung in Geschichte und Begriff der Rassenhygiene, s. 9–12; principy nacistické rasové biologie a populační politiky tamtéž, kap. Allgemeine Rassenbiologie, s. 81–94, Bevölkerungswissenschaft und Bevölkerungspolitik, s. 95–130.

¹¹ Podrobněji o rasovém učení mezi medicínou a antropologií na německých univerzitách nacionálně-socialistického období in: P. WEINGART – J. KROLL – K. BAYRETTZ, Rasse, Blut und Gene, s. 424–438; rasová hygiena na německých lékařských fakultách obecně: tamtéž, s. 438–445.

¹² Srovnej tamtéž, s. 445–459 a literaturu uvedenou v poznámce 5.

¹³ A. MÍŠKOVÁ, Německá (Karlova) univerzita, kap. Nové obory – „rasový výzkum“, s. 99–104.

ideologie dovedeny ad absurdum a lékaři nakonec asistovali jak při „šlechtění nové rasy“ (pozitivní eugenika), například v rámci akce *Lebensborn*, tak při eliminaci nejprve dědičně zatížených a nakonec i rasově nevyhovujících osob (negativní eugenika), od „eutanázie“ duševně nemocných až po exterminaci židů a dalších „méněcenných“ ras.¹⁴

Nauka o dědičnosti a z ní vyplývající teorie demografické a eugenické, zaměřené na zlepšování dědičného základu populace, a konečně i jejich aplikace v praxi, včetně sterilizačních programů, nebyly ovšem pouze doménou nacionálně socialisticky orientovaných německých vědců. Eugenické teorie a pokusy o jejich aplikaci byly zvláště po první světové válce velmi populární i mezi československými biology a lékaři (neuropatolog Ladislav Haškovec, biologové Vladislav Růžička, Jan Bělehrádek, Vladimír Bergauer, Jaroslav Kříženecký a další).¹⁵ Přes tragickou zkušenost českých vědců s nacismem (jen z pěti výše jmenovaných byli tři vězňeni a jeden z nich dokonce popraven) se v české biologii a medicíně zabydlely některé pochybné eugenické argumenty natolik silně, že jich v květnu 1945 profesor soudního lékařství František Hájek neváhal použít k „vědeckému“ odůvodnění odsunu Němců.¹⁶

Nejproblematictější otázkou, která na tomto místě může být jen zmíněna, nikoliv zodpovězena, je míra viny v rozpětí od katedrového rasového odborníka přes soudního znalce v oboru až po lékaře připravujícího smrtící injekci nebo rozhodujícího na rampě vyhlazovacího tábora, půjde-li konkrétní člověk na smrt přímo nebo oklikou přes jeho „laboratoř“.

* * *

Na německé lékařské fakultě v Praze se přednášky z nauky o dědičnosti objevily již koncem 20. let, odkdy je pravidelně ohlašoval profesor fyziologie Armin Tschermak von Seysenegg (1870–1952).¹⁷ Po zpolitizování rasové hygieny v Německu po roce 1933 v souvislosti s přijetím rasových zákonů (s platností od 1. 1. 1934)¹⁸ byl ale obor „nově koncipován“. Na říšských univerzitách byl zaveden jako povinný a zkušební (1936) a začalo se se zakládáním příslušných ústavů: na šesti z nich (Berlín, Frankfurt a. M., Hei-

¹⁴ Základní literatura k nacistické „eutanázii“: Christian GANSMÜLLER, *Die Erbgesundheitspolitik des Dritten Reiches: Planung, Durchführung und Durchsetzung*, Köln – Wien 1987; Walter SCHMUHL, *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie. Von der Verhütung zur Vernichtung „lebensunwerten Lebens“ 1890–1945*, Göttingen 1987; Paul WEINDLING, *Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870–1945*, Cambridge 1988; Paul KLEE, „Euthanasie“ im NS-Staat. Die „Vernichtung lebensunwerten Lebens“, Farnfurt am Main 1989; Michal ŠIMŮNEK, Nejnovější odborná literatura z německé jazykové oblasti k problematice nacistické „eutanázie“, *AUC–HUČP* 41, 2001, 1–2, s. 203–208.

¹⁵ Petr SVOBODNÝ, *Pražská lékařská fakulta a populační problematika ČSR ve 20.–40. letech*, *Demografie* 33, 1991, 3, s. 230–236; J. JANKO, *K eugenickému hnutí v českých zemích. Česká národní eugenika je v současné době detailně zpracovávána v rámci projektu Mgr. Michala Šimůnka z Výzkumného centra pro dějiny vědy*.

¹⁶ Proslov, který pronesl prof. dr. F. HÁJEK, děkan lékařské fakulty, dne 17. 5. 1945 ve schůzi sboru učitelského při příležitosti znovuzahájení její činnosti, *Časopis lékařů českých* 84, 1945, s. 1009–1011; Jan JANKO, *Technokratické tendence v českých zemích*, in: Jan JANKO (ed.), *Postátňování, profesionalizace a mecenášství ve vědě českých zemí 1860–1945*, Praha 1996, s. 42.

¹⁷ Všechny údaje o přednáškách na německé lékařské fakultě v Praze pocházejí z *Ordnung der Vorlesungen an der Deutschen medizinischen Fakultät in Prag* z příslušných let. Životopisné údaje o profesorech, docentech a asistentech lékařské fakulty Německé univerzity v Praze pocházejí (není-li uvedeno jinak) z *Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883–1945*. U příslušných biogramů je uveden také seznam pramenů a literatury k dané osobě. Seznamy přednášek ani *Biographisches Lexikon* nadále necitují.

¹⁸ České znění Zákona k zabránění dědičně zatíženého potomstva ze dne 14. 7. 1933 přinesl *Věstník Ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy* 15, 1933, č. 10, s. 167–168.

delberg, Jena, Königsberg, Mnichov) pro něj byly zřízeny řádné profesury, na dalších jej přednášeli mimořádní nebo čestní profesori (Gießen, Rostock, Tübingen, Würzburg).¹⁹

Prvotním impulsem pro zřízení ústavu pro dědičnou patologii a rasovou hygienu v Praze byly stejně jako ve „staré Říši“ změny v obsahu učiva budoucích lékařů. Nový studijní řád pro studium lékařství z 27. 2. 1939 (s účinností od 1. 4. 1939) platil po začlenění německé univerzity v Praze do systému říšských vysokých škol na podzim roku 1939 i pro její lékařskou fakultu. Podle něj měli medicí mimo jiné poslouchat vedle tradičních předmětů a nových branně orientovaných disciplín v teoretických i klinických ročnících také přednášky o dědičnosti, nauce o rase a populační politice. Jejich zavádění na německé lékařské fakultě v Praze bylo postupné. V zimním semestru 1938/39 přednášel ještě pouze Tschermak-Seysenegg svoji *Vererbungslehre*, v následujícím semestru se k němu přidali další učitelé: profesor anatomie Otto Grosser (1873–1951) s přednáškou *Erb- und Rassenkunde und Bevölkerungspolitik*, mladý asistent (později docent) patologické anatomie Hans Sachs (nar. 1912) s přednáškami pro mediky (*Erbpathologie und Rassenhygiene*) i pro studenty dalších fakult (*Rassenhygiene*) a konečně profesor psychiatrie Georg Herrmann (nar. 1891) s přednáškou *Erbgesundheitspflege vom psychiatrischen Standpunkt*. Tschermak-Seysenegg i Herrmann pokračovali ve svých lekcích i v následujícím semestru 1939/40, toto řešení však bylo považováno za provizorní a nevyhovující. Koncem roku 1939 si v tomto smyslu dokonce stěžovali medicí ze studentského svazu německé univerzity.²⁰

Vhodný vyučující pro řádné přednášky *Vererbungslehre und Rassenhygiene* a *Menschliche Erblehre und Rassenhygiene* (ohlašované už na zimní semestr 1939/40) nebyl nalezen mezi dosavadními pražskými učiteli, ale v berlínském profesoru hygieny a bakteriologie Karlu Ludwigu Peschovi (1889–1941). Pro svou úlohu vybudovat nový obor a příslušný ústav na pražské lékařské fakultě byl jako zkušený rasový hygienik vysoce kvalifikován (1922 habilitován v Kolíně n. R., 1930 mimořádný profesor tamtéž, 1932 ředitel *Museum für Volkshygiene* tamtéž, odborník na posuzování návrhů na sterilizaci, 1938 profesor v Berlíně). K 1. 1. 1940 přešel do Prahy jako řádný profesor a přednosta stávajícího hygienického ústavu, ale v přednáškách o rasové hygieně a nauce o lidské dědičnosti pokračoval jen do poloviny roku 1940, kdy se začal zabývat vojenskou a tropickou hygienou (vypisoval přednášky *Wehrhygiene* a *Hygiene der tropischen Zone*), o rok později zemřel. Jeho „proslulost“ ovšem přežila i rok 1945, takže v roce 1971 po něm univerzita v Kolíně nad Rýnem pojmenovala nadaci pro podporu výzkumu v oboru hygiena. Jeho aktivity v období nacionálně socialistického režimu, včetně rasovehygienických prohlášení při „očistě“ lékařského stavu (v roce 1934 prohlásil například: „*Der Jude ist immer zersetzend. Die Reinhaltung des Rassengutes ist eine der Voraussetzungen der Erhaltung des deutschen Volkes.*“), byly zapomenuty.²¹

Ke stejnému datu jako Pesch (1. 1. 1940) byl na fakultě pověřen přednáškami také vídeňský rodák²² Karl Thums (1904–1976), habilitovaný o rok dříve v Mnichově již přímo pro rasovou hygienu a dědičnou patologii. K 1. květnu 1940 byl v Praze jmenován

¹⁹ O zavádění oboru rasová hygiena na říšských univerzitách in: WEINGART et. al., *Rasse Blut und Gene*, s. 424–445 a práce uvedené v pozn. 5.

²⁰ A. MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita*, s. 100.

²¹ Citováno podle Ernst KLEE, *Deutsche Medizin im Dritten Reich. Karrieren vor und nach 1945*, Frankfurt am Main 2001, s. 44; údaj o pojmenování nadace se mi nepodařilo ověřit z jiných zdrojů.

²² K roli Rakušanů v nacistické medicíně srovnej tamtéž, s. 214–229, jmenovitě Thums, s. 215–216, 220–221.

mimořádným profesorem pro dědičnou biologii a rasovou hygienu a přednostou nově založeného pracoviště, které měl jako „vzorový ústav“ za úkol vybudovat v prostorách Purkyňova ústavu na Albertově zabraného krátce předtím české univerzity; 10. 6. 1943 se stal řádným profesorem. Už v rozdílném označení jeho oboru při habilitaci a profesuře je patrný posun k co nejkompexněji zaměřené rasové biologii. Hlavním reprezentantem oboru v „rasové“ exponovaném „prostoru“ Čech a Moravy se tak stal jako „vědec“ (a tady již musíme použít uvozovky) i jako učitel právě Karl Thums. Rasové hygieně se věnoval i v rámci dalších organizací a institucí: roku 1940 se stal krajským vedoucím pro rasovou politiku v Praze, od roku 1941 předsedal jím založené místní skupině společnosti pro rasovou hygienu v Praze (*Orts-gesellschaft Prag für Rassenhygiene*), v roce 1943 byl jmenován vedoucím komise pro rasový výzkum Sudetoněmeckého ústavu pro vlastivědu a etnografii (*Sudetendeutsche Anstalt für Landes- und Volksforschung*), od roku 1944 byl redaktorem časopisu *Sudetendeutschen Sippenforschung* (od roku 1942 také spoluredaktorem časopisu *Wiener Archiv für Innere Medizin*). Do NSDAP vstoupil již roku 1931 ve Vídni, ve stejném roce se stal členem SA, před vstupem do obou nacistických organizací byl členem řady „národoveckých“ (*völkischer*) spolků, poté zastával řadu politických funkcí a byl nositelem několika vyznamenání, mj. za účast na vojenském obsazení Sudet (jako vojenský lékař se účastnil také tažení do Polska a na západní frontě). Významné místo zastával rovněž v sudetské župní organizaci univerzitních docentů.²³ Spolupracoval také s nově založenou nadací Reinharda Heydricha.²⁴ V roce 1943 byl za své zásluhy jmenován řádným členem Německé akademie věd v Praze (*Deutsche Akademie der Wissenschaften in Prag*).²⁵

Popis založení, prostorového a materiálního vybavení, personálního zajištění a pracovního zaměření pražského ústavu pro dědičnou a rasovou hygienu podal v několika článcích (posledním v roce 1943) sám Thums.²⁶ Tyto zprávy, vedle několika medailonů nebo propagandistických článků a pouhých tří skutečně odborných statí tvoří zhruba polovinu z 18 položek jeho bibliografie z let 1940–1945. Údaje Thumsových do velké míry oslavných nebo přímo sebeoslavných článků publikovaných v protektorátních, sudetoněmeckých i říšských časopisech je možné jen v malé míře korigovat jinými prameny (tištěné seznamy přednášek a osob německé univerzity, jeho útlý osobní spis pocházející z fondů Německé akademie věd v Praze a několik jednotlivin z fondů obou lékařských fakult v Archivu Univerzity Karlovy).²⁷

²³ Údaje ze životopisu, který je součástí osobního spisu v AAV, spis obsahuje i Thumsovu fotografii.

²⁴ Andreas WIEDEMANN, Die Reinhard-Heydrich-Stiftung. Wissenschaft im Dienst der Germanisierung, AUC-HUCP 41, 2001, 1/2, s. 101–125.

²⁵ Alena MÍŠKOVÁ – Michael NEUMÜLLER, Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách (Německá akademie věd v Praze)/Die Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen (Deutsche Akademie der Wissenschaften in Prag) 1891–1945, Praha 1994, s. 380.

²⁶ Karl THUMS, Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität, Ärzteblatt für das Sudetenland, 1941, 3, s. 27–28; TÝŽ, Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität, Der Erbarzt, Bd. 10, 1942, H. 4, s. 75–83; TÝŽ, Arbeitsbericht des Prager Universitätsinstitutes für Erb- und Rassenhygiene, Böhmisches-Mährische Gesundheitsblätter 1943, H. 2, s. 46–50; TÝŽ, Bevölkerungsforschung des Universitätsinstitutes für Erb- und Rassenhygiene in Prag, Archiv für Bevölkerungswissenschaft 13, 1943, s. 170–173.

²⁷ Na dosud nevyužitý prameny k Thumsově osobnosti (jeho korespondence s psychiatrem E. Rüdinem uložená v Max-Planck-Institut für Psychiatrie v Mnichově) mne upozornil kolega M. Šimánek.

Výukou oboru byl Thums pověřen 1. ledna 1940, k 1. dubnu téhož roku byl oficiálně založen i příslušný ordinariát a ústav. Také při pojmenování nového ústavu se projevil střet názorů na jeho poslání, vyplývající z původu disciplín zahrnovaných do rasových studií a obvyklý i na říšských univerzitách. Přání ministerstva, aby ústav nesl jméno *Institut für Erb- und RassenBIOLOGIE* (zvýraznil P. S.), vyjadřující oficiální snahu definovat rasová studia co nejkompexněji, Thums odolal a v intencích užšího lékařského pojetí prosadil název *Institut für Erb- und RassenHYGIENE*.²⁸

Po větší část prvního roku své existence se nový ústav musel spokojit s omezenými prostorami v budově německého hygienického ústavu na Albertově. Během roku Thums ale iniciativně jednal s komisařem pro správu majetku uzavřených ústavů české lékařské fakulty Otto Grosserem,²⁹ takže již v prosinci téhož roku ústav sídlil ve třech podlažích nedalekého Purkyňova ústavu po vystěhovaném biologickém ústavu české fakulty, o který se dělil s německým farmakologickým ústavem.³⁰ Thums převzal také inventář, kterého se ale podle svědectví profesora Bělehrádka, jenž v květnu 1945 přebíral svůj bývalý ústav zpět, zbavil. Zabýval se totiž podle Bělehrádka „ryze statistickou činností a jmenovitě propagací nacionálně-socialistické ideologie pod rouškou vědy. K těmto účelům nepotřeboval badatelského laboratorního zařízení a veškerý naše přístroje a pomůcky předal neznámo kam.“³¹ V roce 1941 žádal Thums také o přidělení inventáře zabaveného české eugenické společnosti.³²

Personálně ústav sestával z ordináře-přednosty (Thums), tří řádných asistentů (postupně se jich v ústavu vystřídal šest), z nichž žádný se po dobu existence ústavu nehabilitoval, a několika dalších technických a administrativních sil. Zvláštní administrativní síly byly ústavu přiděleny státními úřady pro speciální statistické úkoly. Výukové povinnosti ústavu s jedním profesorem vyplývaly z již uvedených studijních předpisů. Čtyři povinné přednášky rozvržené studijním řádem do jednoho preklinického a jednoho klinického semestru stačil Thums odpřednášet vždy během jediného semestru, respektive trimestru, aby umožnil proniknout do své „nezbytné“ vědy i těm studentům, kteří byli z fronty uvolnění právě jen na jeden semestr. Názvy a zaměření přednášek se během doby obměňovaly (*Vererbungslehre und Rassenhygiene, Erbpathologie, Menschliche Erblehre, Volk und Rasse, Bevölkerungspolitik, Rassenbiologische Fragen in den Kolonien* a další). Kromě medikům přednášel i povinný kurs pro právníky, nepovinně jeho přednášky navštěvovali přírodovědci, speciální kursy měl i pro různé střední školy pro zdravotní sestry, porodní asistentky atd., nehledě na řadu propagandistických školení pro členy strany i širší veřejnost. V jeho pedagogickém úsilí ho podporovali nejen starý Tschermak-Seysenegg, ale postupně i jeho mladé asistentky a asistenti Gertraud Vanino (nar. 1917 ve Štýr-

²⁸ K. THUMS, Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität, 1942, s. 75.

²⁹ Srovnej Petr SVOBODNÝ, Němečtí komisaři pro českou lékařskou fakultu po 17. listopadu 1939, in: Eva PETERKOVÁ (ed.), II. setkání archivářů vysokých škol ČR, Brno 2000, s. 52–64.

³⁰ Trosky dochované korespondence týkající se přebírání ústavu v Archivu UK, LF NU 1883–1945, karton Komissar für die geschlossene tschechische Universität, dopisy z 23. 7., 8. 9., 11. 11., 7. 12. 1940.

³¹ Archiv UK, LF UK 1883–1953, spisy LF, přednosta Ústavu pro obecnou biologii LF UK J. Bělehrádek děkanátu LF UK, 27. 7. 1945, č. j. 58/45 – přípis k č. j. 768/1945, k. 415; opis ve složce Zločinnost a škody způsobené nacisty na majetku lékařské fakulty; zabírání českých ústavů popsal mj. Jan BĚLEHRÁDEK, Novým dechem, Praha 1946, s. 82 nn.

³² Archiv UK, LF NU 1883–1945, karton Komissar für die geschlossene tschechische Universität, dopis Thumse rektorovi NU a děkanovi LF 12. 6. 1941, žádost postoupena prorektorem NU 21. 6. 1941 Gestapu.

ském Hradci, asistentkou 1941–1943), Eugen Peters (nar. 1918 v Salzburku, asistentem v roce 1943) a Gretha (Herta) Storm (nar. 1911 v Českých Budějovicích, asistentkou 1943–1944). Kromě těchto tří asistentů, o nichž se zmiňuje sám Thums ve svých zprávách z roku 1943, působili podle seznamů osob na třech systemizovaných asistentkých místech postupně ještě Therese Hiebl (asistentkou 1941–1942), Elisabeth Schneider (roz. Maier, nar. 1917 v Dubí u Kladna, asistentkou 1942–1944) a Josef Wokatsch (nar. 1911 v Ústí n. L., asistentem 1941–1945, od 1942/43 ve *Wehrmacht*).³³ Thumsovi a jeho asistentům ve výuce vypomáhali také kolegové z jiných ústavů (již vzpomenutý Herrmann), respektive fakult (K. V. Müller z filozofické a B. Schultz z přírodovědecké). Jako základní učebnice se i v Praze používaly publikace koryfeje německé rasové hygieny Otmara von Verschuera (1896–1969) *Leitfaden der Rassenhygiene* z roku 1941.³⁴

Bádací činnost pracoviště³⁵ podle Thumse souvisela úzce s funkcemi ústavu jakožto poradny pro otázky dědičnosti a rasové problematiky, která nabyla na významu se zavedením rasového zákonodárství i v protektorátu.³⁶ Od 1. 4. 1941 byla na půdě ústavu zřízena poradna pro péči o dědičné zdraví a rasu (*Beratungsstelle für Erb- und Rassenpflege*) jako oddělení zdravotní úřadu a později i tzv. *Zentralstelle für die Erbkartei der deutschen Bevölkerung in Böhmen und Mähren*.³⁷ Jak poradna, do které denně přicházelo 20–40 pacientů, tak kartotéka, další pražské kliniky a ústavy, ale i mimopražské nemocnice zásobovaly ústav bohatým materiálem, podle Thumse vhodným k vědeckému zpracování.

Ale právě v tomto ohledu je patrné, že velká očekávání nebyla naplněna. Práce navazující na jeho dřívější mnichovské výzkumy dědičných neurologických onemocnění založené na tehdy oblíbené metodě výzkumu dvojčat³⁸ (výsledky publikovány ještě v letech 1938–1939 byly vysoce ceněné³⁹), označované v propagačních člancích jako právě zpracovávané, pravděpodobně nikdy nevyšly (respektive nejsou v bibliografii do roku 1944 podchyceny). Ústav se orientoval, vlastně proti proklamovanému zaměření na lékařské problémy, na otázky tzv. populační politiky (*Bevölkerungspolitik*).⁴⁰ V této souvislosti zkoumal Thums, jeho asistenti a studenti mj. politické souvislosti osídlení českomoravského prostoru včetně Sudet, zvláště otázky smíšených česko-německých manželství a otázky rasového původu v nejužší souvislosti s dobovou praxí (tj. pro potřeby ověření

árijského původu). Tím se ovšem ústav, jeho přednosta i ostatní zaměstnanci ocitli skutečně nebezpečně blízko k „Hitlerovým ochotným katanům“. V Thumsově bibliografii po roce 1940 již zcela převládají politicky motivované články o úspěších německé medicíny, zvláště jeho oboru, o budování pražského ústavu, medailony kolegů, ale například i článek o G. Mendelovi jako předchůdci péče o rasu.⁴¹

Bělehrádkovo poválečné svědectví o vědecké sterilitě ústavu a jeho přednosta překvapivě souzní s autentickým svědectvím z druhé strany. Podle posuzovatele jeho zásluh při jmenování do Německé akademie věd v Praze v listopadu roku 1943 napsal Thumsov učitel a vzor, berlínský rasový hygienik Otmar von Verschuer, slova zřejmě dobře míněná, leč pro tehdy čtyřicetiletého vědce nikterak povzbudivá, že práce této původně „vynikající vědecké osobnosti a nadějněho představitele našeho oboru“ („ausgezeichnete wissenschaftliche Persönlichkeit und hoffnungsvollste Vertreter unseres Faches“) se dostávala pod tlakem povinností spojených s budováním pražského ústavu a „s válkou souvisejících úkolů“ („mit dem Krieg zusammenhängende praktische Aufgaben“) zcela do pozadí.⁴²

Ještě koncem 1945 Thums diskutoval na základě rasových teorií s profesorem národní psychologie Rudolfem Hippusem a docentem Stengelem von Rutkowskim o poválečném vztahu Německa a evropských národů.⁴³

Poválečné osudy oboru, ústavu i jeho přednosta jsou neméně poučné, i když se musíme omezit jen na lakonická konstatování získaná ze sekundární literatury. Pražský ústav zanikl s celou německou univerzitou. Proces sebereflexe a očisty německé biologie a v jejím rámci i rasové hygieny z různých důvodů proběhl mnohem později a mnohem nedůsledněji než například podobný proces (a to i v soudním slova smyslu) s lékaři.⁴⁴ A Karl Thums? Od roku 1946 až do smrti o třicet let později (1976) působil jako neurolog v rakouském Sankt Pölten. Své názory publikoval ještě v 70. letech jako přispěvatel časopisu *Neue Anthropologie*, který se počátkem 80. let (tedy až po Thumsově smrti) angažoval v rasisticky motivované diskusi o dědičnosti inteligence v souvislosti s útoky proti in vazí „gastarbeiterů“ do Německa.⁴⁵ O osudech bývalých Thumsových asistentů se dosud nepodařilo nic zjistit.

Pro úplnost dodejme, že na lékařské fakultě německé univerzity v Praze působil krátce – na počátku své kariéry – jiný později „proslulý“ německý rasový hygienik. Brněn-

³³ Materiální vybavení (včetně plánu), personální obsazení a úkoly ústavu podrobně in K. THUMS, Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität, 1942, s. 75–83.

³⁴ Srovnej pozn. 10. Základní biografické a bibliografické údaje k jeho osobě: Dietrich von ENGELHARDT (Hrsg.), Biographische Enzyklopädie deutschsprachiger Mediziner, 2, München 2002, s. 647.

³⁵ Deklarativně a obecněji in K. THUMS, Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität, 1941, s. 27–28 a K. THUMS, Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität, 1942, s. 80–83; konkrétněji THUMS v obou zprávách z roku 1943 (viz pozn. 19).

³⁶ Srovnej Karl THUMS, Ehegesundheitsgesetz und Erbpflege, Böhmisch-Mährische Gesundheitsblätter 1943, H. 7, s. 185–197; 25. 5. 1943 Thums text přednesl v Praze na školení pro zdravotnice ze sudetské župy.

³⁷ K. THUMS, Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität, 1942, s. 79–80.

³⁸ Metody zkoumání dvojčat dosáhly zakrátko v „díle“ některých německých lékařů nikdy dřívě ani později netušených excesů. Němečtí lékaři v protektorátu se s metodami výzkumu dvojčat měli možnost seznámit v článku: Otmar von VERSCHUER, Zwillingforschung als Grundlage der Rassenhygiene, Böhmisch-Mährische Gesundheitsblätter 1942, H. 10, s. 345–350, původně proslaveném v Liberci pro jejich kolegy ze sudetské župy.

³⁹ Například v posudku prof. Verschuera na Thumse v souvislosti s jeho jmenováním členem pražské Německé akademie věd, srovnej pozn. 42.

⁴⁰ Podrobněji zvláště in K. THUMS, Bevölkerungsforschung des Universitätsinstituts für Erb- und Rassenhygiene in Prag, 1943, s. 170–173.

⁴¹ Karl THUMS, Mendel als Voraussetzung der Erb- und Rassenpflege, Böhmen und Mähren 3, 1942, s. 241–2. V souvislosti s Mendelem jako „předchůdcem péče o rasu“ je nutné zmínit zajímavý projekt brněnských německých vědců za protektorátu o zřízení Mendelova ústavu: Pavel BALCÁREK – Pavel PALEČEK, Gregor-Mendel-Forschungsinstitut in Brně: Projekt z let 1942–1943, Univerzitní noviny 8, 2001, s. 31–33.

⁴² A AV, Thums – os. spis, posudek ze 4. 11. 1943.

⁴³ Alena MÍŠKOVÁ, Die Prager Rassenforschungspläne bei Kriegsende, in: T. RUZICKA – M. ANDĚL – M. BOJAR – D. BRANDES – A. LABISCH, Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften, s. 83–91; A. WIEDEMANN, Die Reinhard-Heydrich-Stiftung, s. 122–123.

⁴⁴ K denacifikaci německé medicíny a biologie kromě prací uvedených v poznámkách 2–5 zvláště: Gerhard AUMÜLER – Hans LAUER – Helmut REMSCHMIDT (Hrsg.), Kontinuität und Neuanfang in der Hochschulmedizin nach 1945, Marburg 1997; Ernst KLEE, Deutsche Medizin im Dritten Reich. Karrieren vor und nach 1945, Frankfurt am Main 2001; Petr SVOBODNÝ, Dieselben Leute – neue Karrieren: Die Schicksale von Hochschullehrern der deutschen medizinischen Fakultät in Prag nach 1945, Havránkův sborník, v tisku; vyrovnávání se konkrétní lékařské fakulty s podílem svých členů na praktikách v oblasti nacistické eugeniky a „eutanázie“ detailně in: H. van den BUSSCHE – F. PFÄFFLIN – Ch. MAI, Die Medizinische Fakultät der Hamburger Universität, kap. „Zusammenbruch“ und Nachkriegszeit, zvl. s. 1371 nn.

⁴⁵ P. WEINGART – J. KROLL – K. BAYRETTZ, Rasse, Blut und Gene, s. 671–672; E. KLEE, Deutsche Medizin im Dritten Reich, s. 221.

ský rodák Lothar Gottlieb Tirala (nar. 1886) se v Praze jako asistent fyziologického ústavu v letech 1923–1924 hodlal habilitovat, po neúspěšném pokusu se ale vrátil do Brna jako odborný lékař pro gynekologii a urologii. Roku 1933 byl jmenován řádným profesorem pro biologii a rasovou hygienu a ředitelem ústavu pro rasovou hygienu v Mnichově, jednoho z nejvýznamnějších v Německu. Jeho jmenování se uskutečnilo přes zamítavé posudky odborníků na nátlak politických a stranických míst v Bavorsku (intervenovali například členové bayreuthského wagnerovského kroužku), velkou roli hrálo především „německé smýšlení“ československého státního příslušníka Tiraly, pronásledovaného režimem i socialistickými, zednářskými a židovsko-liberálními kruhy. Když už nebylo možné déle zastírat, že jeho největší odbornou kvalifikací pro významný akademický a současně politický post byla praxe největšího moravského andělíčkáře (roli hrálo ale i množství dalších přestupků v učitelské i lékařské praxi v Mnichově), byl Tirala na jaře roku 1936 donucen z mnichovské fakulty odejít.⁴⁶ O svůj profesorský titul, jehož užívání mu bylo v roce 1936 zakázáno, bojoval ještě na přelomu 50. a 60. let, stejně jako o osobní věci z pracovny ústavu (včetně památek od rodiny Winnifred Wagnerové), které mu byly v souvislosti s jeho pádem zabaveny.⁴⁷

* * *

Co říci na závěr? Úplnější poznání krátkých dějin pražského ústavu pro rasovou hygienu je závislé na dalším studiu archivních pramenů, tentokrát mimouniverzitní provenience (politické a zdravotnické instituce, pozůstalosti). Mohlo by přinést odpovědi na další otázky, a to ve třech základních oblastech:

1. Posun od klasické rasové hygieny, zvláště eugeniky, k tragickým důsledkům v období třetí říše.
2. Eventuální podíl pražských rasových hygieniků na přesídlovacích a vyhlazovacích praktikách okupačního režimu v Čechách a na Moravě.
3. Vztah eugenických a dalších souvisejících teorií v českém a německém prostředí před válkou, za války a dokonce i po ní.

⁴⁶ P. WEINGART – J. KROLL – K. BAYRETTZ, *Rasse, Blut und Gene*, srovnej rejstřík; H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, I, s. 445 nn.; P. J. WEINDLING, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870–1945*, Cambridge 1989, s. 509–511.

⁴⁷ Univerzitní archiv Mnichov, Osobní spis L. Tiraly, E II-N.

PETR SVOBODNÝ

Rassenhygiene an der medizinischen Fakultät der Deutschen Karls-Universität in Prag (1938–1945)

ZUSAMMENFASSUNG

Die medizinische Fakultät der Deutschen Karls-Universität in Prag war von 1939–1945 voll in das medizinische Ausbildungssystem der Hochschulen des „Dritten Reiches“ integriert. Bereits im Studienjahr 1938/39 setzte die „Säuberung“ des Lehrkörpers ein, im Jahr darauf kam es zur „Erneuerung“ des Lehrgehalts: eingeführt wurden vor allem neue Fächer, die der nationalsozialistischen Ideologie und den Kriegsbedürfnissen verpflichtet waren. Zu den ideologisch am schwersten betroffenen Fächern der medizinischen Fakultäten in Deutschland zur Zeit des Nationalsozialismus zählte die sog. Rassenhygiene. Gegenstand dieses Aufsatzes hier ist ein grundlegender Überblick über die Entwicklung dieses Faches und des entsprechenden Instituts an der deutschen medizinischen Fakultät in Prag. Verfasser setzt sie in den Entwicklungskontext der Vererbungslehre, der Rassenbiologie, der Rassenhygiene und der Eugenik in Deutschland sowie in den böhmischen Ländern, abrisshaft seit Ende des 19. Jahrhunderts, eingehender dann seit der Machtübernahme der Nationalsozialisten. Detaillierter beschrieben wird die „Vorgeschichte“ dieses Faches an der Prager Fakultät (Vorlesungen zur Erbllichkeit) vor 1938/39 und die Einführung des neukonzipierten Faches Rassenhygiene in Prag. Kern des Beitrags ist dann die Errichtung des „vorbildlichen“ *Instituts für Erb- und Rassenhygiene* der deutschen medizinischen Fakultät in Prag (in den Räumen des Purkyně-Instituts, das der geschlossenen tschechischen medizinischen Fakultät gehörte). Sein Gründer war Prof. Karl Thums (1904–1976); er baute das Institut auf und leitete es von Mai 1940 bis zum bitteren Ende der Deutschen Universität Prag im Mai 1945. Thums widmete sich der Rassenhygiene auch im Rahmen anderer Organisationen und Einrichtungen: 1940 wurde er Bezirksleiter für Rassenpolitik in Prag, von 1941 stand er der von ihm gegründeten *Orts-gesellschaft Prag für Rassenhygiene* vor, 1943 wurde er zum Leiter der *Sudetendeutschen Anstalt für Landes- und Volksforschung* ernannt, ab 1944 war er Redakteur der Zeitschrift *Sudetendeutsche Sippenforschung* (ab 1942 auch Mitherausgeber der Zeitschrift *Wiener Archiv für Innere Medizin*). Nach dem Krieg wirkte Thums als Neurologe in Österreich und war Mitarbeiter von wissenschaftlichen Zeitschriften in Deutschland.

CESTA K OVLÁDNUTÍ ČESKÝCH UNIVERZIT KOMUNISTICKOU STRANOU (1945–1948)

BLANKA ZILYNSKÁ

Zájem novější odborné literatury o poválečnou historii se soustředil v prvé řadě na vnitropolitickou a mezinárodní situaci Československa.¹ Na další oblasti, jako je kultura, věda a školství, se upřela pozornost až v druhé fázi revize předlistopadových názorů.² U příležitosti konference k 650. výročí Karlovy univerzity v roce 1998 jsem se proto zaměřila na situaci českých univerzit v období 1945–1948. Poválečná vysokoškolská problematika je téma dosti široké, na tomto místě nás však budou zajímat především ty otázky, které mají evidentně vztah k československé poúnorové realitě. Soustředíme se proto na proměny ve struktuře a správě univerzit i v myšlení lidí, které se projevíly hned v prvních poválečných letech a v roce 1948 mohly napomoci při prosazení vlivu komunistické strany na vysokých školách a při převzetí univerzit pod její moc v letech následujících.³

Již za války byly vedeny v kruzích domácího odboje, do něhož byla zapojena i řada univerzitních učitelů, diskuse o potřebách budoucího mírového působení vysokých škol,

¹ Přehled literatury k tomuto období viz např. Karel KAPLAN, *Pět kapitol o únoru*, Brno 1997, s. 543–8; celkové hodnocení období např. TÝŽ, *Pravda o Československu 1945–1948*, Praha 1990; srv. dále Ivan SVITÁK, *Veliký skluz. Dobrovolná sovětizace 1938–1948*, Praha 1990. Další tituly viz Bibliografie českých/československých dějin 1918–1999, sv. 1–2, Praha ÚSD 1999.

² Vědě v poválečném Československu bylo od r. 1998 věnováno několik konferencí, z nichž jedna se zaměřila přímo na mnou sledované období, viz: *Věda v Československu v letech 1945–1953*. Sborník z konference, red. Petr SVOBODNÝ – Blanka ZILYNSKÁ, Praha 1999 (celý první oddíl se týká přímo vysokých škol). Již v r. 1982 byl publikován sborník s obdobným názvem, viz: *Věda v Československu 1945–1960*, *Práce z dějin přírod. věd* 14, Praha 1982 (zvl. studie Luboše Nového, Břetislava Fajkuse a Jiřího Koryty). K organizačním formám české poválečné vědy dále příspěvky Heleny Janderové a Magdalény Pokorné in: *Práce z dějin ČSAV, série A*, sv. 4, 1992, a Magdalény POKORNÁ, *Změny v organizační struktuře české vědy (1945–1952)*, *Historická Olomouc XI*, 1998, s. 283–291. Ze starších prací k poválečnému vysokému školství Pavel MATES – Petr PRŮCHA – Jan SVATONĚ, *Vývoj organizace a řízení čl. vysokých škol v letech 1918–1983*, Praha 1984; Pavel MATES, *K problematice rozvoje vysokých škol v letech 1945–1947*, *AUC–HUCP* 23, 1983, č. 2, s. 43–60; TÝŽ, *Vývoj brněnských vysokých škol v letech 1945–1947*, *AUC–HUCP* 25, 1985, č. 1, s. 95–114; dosti rozsáhlou faktografií, ale jednostrannou interpretaci obsahují práce Hany KRÁČMAROVÉ, nejpůlnejší *Vysokoškoláci v revolučních letech 1945–1948*, Praha 1976. Záplavu propagandistických prací z 50. a 60. let registruje bibliografie *Československá revoluce 1945–48 a Únor 1948*, sestavili Karel SOSNA – Zdena CEJPOVÁ – Vlasta KRUPÍČKOVÁ, Praha 1968, *Bibliografie a informace knihovny ÚD KSČ č. 6*. Srovnání a vyšší nadhled poskytuje nová kniha Johna CONNELLYHO, *Captive University. The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956*, Chapel Hill – London 2000.

³ Téma jsem již jednou probrala pouze ve vztahu ke Karlově univerzitě – otištěno ve sborníku z konference pořádané Ústavem pro českou literaturu AV ČR, viz Blanka ZILYNSKÁ, *Univerzita Karlova v kontextu vývoje společnosti v letech 1945–1948*, in: *Rok 1947. Česká literatura, kultura a společnost v období 1945–1948*, Praha 1998, s. 161–176 (tam citována podrobně literatura a prameny pro UK, pokud není uvedeno jinak, odkazují na tento článek) a z jiného úhlu ve studii *Universitas, unitas, uniformitas. Uplatnění dobové vize „jednoty“ v univerzitním prostředí let 1945–1948*, in: *Věda v Československu v letech 1945–1953*, Praha 1999, s. 39–55.

formulovaly se představy o nutných reformách, uvažovalo se též o technické podobě oživení činnosti univerzit.⁴ Také londýnské ústředí zpracovávalo materiály o stavu protektorátního školství, zdá se však, že nedospělo k formulaci nějaké pevné koncepce budoucího vývoje kromě základní myšlenky zrušení německých škol a zplnomocnění ministra školství k iniciování volby akademických hodnostářů.⁵ Jistá direktiva byla zakotvena v Košickém vládním programu, který vyjadřoval především stanovisko moskevského centra československé emigrace.⁶

Počítal se zavřením všech německých a maďarských škol, použitím jejich vybavení pro obnovu zničeného inventáře českých vysokých škol, zvýhodněním podmínek pro dostudování válkou postižených zájemců, pro rychlejší regeneraci vrstvy inteligence sliboval odstranění některých dosud vyžadovaných formalit (zřejmě se zde pomýšlelo na promínutí maturity u nadaných, nebo se mohl zkrátit postup vysokoškolského studia). Košický vládní program ohlašuje také revizi ideologickou, zesílení slovanské orientace, změnu poměru k Sovětskému svazu, upřednostnění ruštiny ve výuce a zřízení vysokoškolských stolic zaměřených na poučování o dějinách, ekonomice a právu v Sovětském svazu.

Přijetí této linie celou nastupující politickou scénou, obsazení ministerstva školství Zdeňkem Nejedlým, což zajišťovalo KSČ rozhodující vliv v tomto resortu, i vazby univerzitních pracovníků na revoluční orgány s výrazným zastoupením komunistů (Českou národní radu v Praze a Zemský národní výbor v Brně a dále na revoluční odborové hnutí) jasně ukazují, že počáteční pozice komunistů vůči vysokým školám nebyla ponechána náhodě a byla pro ně výhodná.

Od května roku 1945 existovaly v českých zemích dvě univerzity – v Praze a v Brně. Německá univerzita zanikla v květnu 1945.⁷ Třetí česká univerzita se začala budovat v Olomouci právě v období, které nás zajímá. Slovenskou univerzitu jsem musela pro nedostupnost podkladů ze svých úvah vyloučit. Můj výklad se může opřít o publikovaný systematický výzkum prováděný pracovníky brněnského i olomouckého univerzitního archivu,⁸ větší část ostatní literatury má charakter spíše tištěných pramenů než kritického zpracování.

⁴ Václav VRABEC, Představy domácího odboje o organizaci vědy a vzdělávání v osvobozené republice, *Práce z dějin Akademie věd*, série C, fasc. 3: Věda v čes. zemích za 2. svět. války, Praha 1998, s. 361–4.

⁵ Archiv Univerzity Karlovy (dále jen AUK), fond Všestudentský archiv (dále jen VSA), kart. 392, 245, obsahuje zlomek materiálů studijní komise Ústředí čsl. mládeže: zprávy subkomise zdravotní a sociální o situaci pracující mládeže a studentů v Protektorátu. Z materiálů Muzea Komenského v Přerově, resp. Stát. okres. archivu v Přerově František HÝBL, Úloha školského a osvětového odboru v Londýně v průběhu druhé světové války, in: *Historia magistra vitae – vita magistra historiae* (Sborník Josefa Cacha), Praha 1998, s. 87–95. Návrh dekretu prezidenta republiky o vysokých školách, vypracovaný studijním oddělením pro věci školské a osvětové při ministerstvu vnitřní z října 1944 otiskl Karel JECH – Karel KAPLAN, *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945. Dokumenty I.*, Brno 1995, s. 465–6, č. 29/1. V § 1 čl. 2 se praví, že „ministr školství a národní osvěty se zmocňuje, aby zařídil volbu hodnostářů univerzitních a vůbec vše, čeho bude k aktivování zapotřebí, pakliže oprávnění činitelé nebudou s to, aby tak sami učinili.“ Oproti návrhu vyžaduje vydané vládní nařízení z května 1945 posun ve formulaci, viz pozn. 13.

⁶ Program čsl. vlády Národní fronty Čechů a Slováků přijatý na prvé schůzi vlády dne 5. 4. 1945 v Košicích, 1. vyd., Praha, Ministerstvo informací 1945, 29 s.

⁷ *Dějiny Univerzity Karlovy IV, 1918–1990*, Praha 1998 (obsahují i pasáže o Německé univerzitě v Praze, s. 181–231); František JORDÁN a kol., *Dějiny univerzity v Brně*, Brno 1969.

⁸ Viz nejnovější studii Pavla URBÁŠKA, *Únor 1948 a tzv. studijní prověrky na Univerzitě Palackého v Olomouci*, *Vlastivědný věstník moravský* 2002, s. 37–51, 137–143, vycházející z grantového projektu Karla KONEČNÉHO a Pavla URBÁŠKA, o němž zpráva in: *Historická Olomouc XI*, 1998, s. 181–186. Jiří PULEC – Jiřina KALEDOVSKÁ, *Masarykova univerzita v letech 1948–1949*, *Časopis Slezského zemského muzea*, ser. B 45, 1996, s. 69–95, a dílčí studie v časopise *Universitas* 1996–1997.

Obě české univerzity (po dobu druhé světové války uzavřené) začaly okamžitě po osvobození horečně připravovat obnovu své činnosti. K upřímné snaze většiny zainteresovaných co nejdříve zahájit výuku nebo začít studovat se družila u mnohých touha využít bouřlivé doby k získání lepšího služebního postavení a prosazení vlastních zájmů. Vedle toho zde byly i zájmy kolektivní, stranické. Období mezi „Květnem a Únorem“ je všeobecně chápáno jako doba boje komunistů o monopol moci v Československu a málo účinné obrany demokratického zřízení ostatními politickými stranami. Oblast školství neměla sice bezprostředně strategický význam pro mocenský zápas, ale byla veledůležitou pozicí pro ovládnutí výchovy nových generací a šíření ideologického vlivu. Nechci opakovat výklady o úspěšném zápase komunistů na vysokých školách, o jejich cílevědomé přípravě v rámci předvolebních agitací a ideologických školení.⁹ Podíváme se spíše na celkové poválečné klima na univerzitách a na více nebo méně skryté podkopávání akademických svobod, budovaných po celé předcházející století.

Akademické svobody se na podkladě organizačních norem dále dotvářely běžnou denní praxí a dodržovaly se nejen jako fixované předpisy, ale i jako vžitý úzus. Období „revolučního práva“¹⁰ se podepsalo na této sféře v několika ohledech. Profesorské sbory měly samy obnovit své hodnostáře volbou, stejně jako měly právo podat návrhy na jmenování profesorů, provést habilitace a pomoci disciplinárních komisí vyšetřit své členy obviněné za válečné poklesky. Do všech těchto základních pravomocí vstoupil po válce vnější činitel.

Profesorské sbory se sešly v prvních dnech po osvobození, jak to jen situace univerzitních měst dovolila, a snažily se řešit problémy spojené s obnovou výuky.¹¹ Někteří předváleční děkani byli sborem potvrzeni ve své funkci, jinde nastoupil řádný zástupce nebo proběhla nová volba.¹² Na několika fakultách obdržel některý člen sboru pověření děkanskou funkcí přímo od ministerstva, případně bylo pověření vydáno dodatečně

⁹ Antonín PETŘINA, *Před únorem na vysokých školách*, in: *Vítězný únor 1948 (vzpomínky)*, Praha 1959, s. 362–72; Klement LUKES, *Únor na vysokých školách*, *Dějiny a současnost* 2, 1960, č. 2, s. 5–7; Hana KRÁČMAROVÁ, *Působení KSČ na pražských vysokých školách před Únorem 1948*, *AUC–HUCP* 7, 1966, č. 1, s. 7–48; TÁŽ, *České vysokoškolské studentstvo a únor 1948*, *ČsČH* 26, 1978, č. 4, s. 481–506.

¹⁰ Srv. řeč dr. Edvarda Beneše, *Světová krize, kontinuita práva a nové právo revoluční*, pronesenou 15. 12. 1945 ve Španělském sále Pražského hradu, otištěnou in: *Edvard Beneš čestným doktorem práv. Slavnostní promoce na UK, Praha 1946*, s. 39–59: „Jsme... na přelomu moderní společnosti, společnosti orientované světově. Jdeme nezadržitelně do dalších velikých změn, sporů o ně, do převratových událostí, smírných a povlových, bojových a revolučních, proměn místních a dílčích i celoevropských a světových... Budou prováděny v boji mezi právními koncepcemi kontinuity práva dosavadního a právními koncepcemi, lámajícími dosavadní kontinuitu právní a tvořící nové právo poválečné a ve vztahu k minulosti právo revoluční. Jaké bude kritérium tohoto nového, poválečného práva revolučního?“ (s. 44) „Po mém soudu by tu neměla být koncepce nějakého přímého rozporu a neústupného boje práva dosavadního proti právu revolučnímu, neměl by tu být boj o zásadu, o klad a protiklad, nýbrž jen o stupeň změny od práva dřívějšího k právu novému.“ (s. 52) A dále se ptá: „jak zůstat věren naší národní tradici a spojit ji organicky s vývojem světa, jak vycházet z dosavadní kontinuity práva a spojit ji organicky s nově se tvořícím právem revolučním, jak zůstat demokratem a přijmout nezbytné a morálně i politicky oprávněné revoluční zásady socializační...?“ (s. 57)

¹¹ Období na rozhraní války a mírové obnovy je nejpodrobněji zachyceno ve vzpomínkách profesorů LF UK (Laufberger, Klaus, Přechetěl, Ninger a Šíkl) v *Časopise lékařů českých* 84, 1945, č. 24, 26, 30, 32, a ve sborníku *České vysoké učení technické v Praze 1938–1945*, Praha 1948, red. Jaroslav MILBAUER, kde zmíněna i počáteční spolupráce s ostatními vysokými školami. Hana KRÁČMAROVÁ, *České vysokoškolské studentstvo v revolučních událostech na jaře 1945*, *ČsČH* 23, 1975, č. 4, s. 502–518; Jan HAVRÁNEK, *Studenti Univerzity Karlovy na jaře a v létě roku pětáctýřicátého*, *Zprávy AUK* 7, 1985, s. 70–134; Jiří PULEC – Jiřina KALEDOVSKÁ, *Masarykova univerzita v létě 1945*, *Universitas* 1996, č. 1, s. 35–41.

¹² Na Karlově univerzitě zůstal ve funkci děkan fakulty filosofické Jan Rypka a teologické Karel Kadlec, v Brně ve své funkci pokračoval krátce děkan filosofie Bohuslav Havránek, po jeho odchodu do Prahy zvolen J. L. Fischer, rektor Václav Neumann byl zvolen 18. 5. 1945.

a měnilo provedenou volbu.¹³ V Brně proběhla nejmarkantnější výměna v tomto duchu na lékařské a přírodovědecké fakultě,¹⁴ v Praze na lékařské fakultě a také rektorský úřad byl reaktivován touto cestou.¹⁵

Na Moravě vstoupil mezi ministerstvo a univerzitu ještě mezičlánek Zemského a Městského národního výboru v Brně, které si stačily vybudovat pozici dříve, než mohlo být navázáno spojení s Prahou. Brněnské národní výbory (řízené komunisty Františkem Piškem, šéfredaktorem *Rovnosti*, a profesorem techniky Jiřím Krohou) ustanovily své zmocněnce, kteří se měli postarat o začátek obnovy činnosti vysokých škol. Jmenování děkanů pak provedlo ministerstvo, národní výbory se však již nedaly odstrčit a vměšovaly se jak do „očisty“ na vysokých školách, tak do jmenování profesorů, docentů a asistentů.¹⁶ Tento rozdíl oproti Praze byl jistě dán vzdáleností od centra, ambicemi místních revolučních funkcíonářů a snad také rozdílem v nepřetržitě fungování ZNV v Brně na rozdíl od ČNR, která zařizovala první kroky k obnově univerzity, ale byla záhy po osvobození paralyzována.¹⁷ Pražský ZNV se do univerzitních záležitostí v té míře jako brněnský nevměšoval. Všechny tyto zásahy nezvýhodňovaly vyloženě protagonisty jedné politické linie, ale představovaly jistý precedens pro další narušování vysokoškolské autonomie.

Tzv. očistná akce byla organizována zpočátku spontánně na základě představ formulovaných londýnskou vládou a zprostředkovaných rozhlasovými projevy – zásad, které vešly i do Košického vládního programu.¹⁸ Hlavním proklamovaným kritériem pro odmítání zájemců o vysokoškolské studium měla být jejich případná studia na německých školách v době války. Značně uvolněně zásady nastínil Zdeněk Nejedlý ve schůzi profesorského sboru filozofické fakulty Univerzity Karlovy:¹⁹ „*Je absolutně vyloučeno, abychom odpustili lidem, kteří za války zapomněli na svou národní povinnost. Máme zavřenu protektorátní vládu, zajištěn je K. H. Frank i Pfizner. Z toho vidíte, že nechceme nechat běžat po ulici kdekoho. I vy musíte provést čistku. Nejsem krvelačný, ale doporučuji absolutní bezmilosrdenství... V nedostatku profesorů si pomozte, jak dovedete. Máme i na středních školách lidi*

¹³ Vládní nařízení č. 9/1945 Sb. z 25. 5. 1945 o přechodných opatřeních na českých vysokých školách v § 2 posílilo oproti návrhu prezidentského dekretu z října 1944 pravomoc ministra školství – mohl postupovat správně cestou. Schvalovací doložka prezidenta republiky byla připojena 2. 6. 1945. (viz JECH – KAPLAN, Dekrety prezidenta republiky, s. 467, č. 29/2).

¹⁴ Prof. Ninger byl pověřen aktivizací lékařské fakulty Národním výborem města Brna. Profesorský sbor zvolil 15. 5. děkanem na mimořádný letní semestr prof. Völkeřa a na zimní semestr prof. Berku. Ministerstvo však změnilo volbu jmenováním prof. Podlahy. PřF MU zvolila 4. 5. děkanem prof. Frejku, který však nedostal potvrzení a 20. 5. byl jmenován prof. Hostinský. Na právnické fakultě dostal pověření od Národního výboru města Brna prof. Čáda, který byl následovně i zvolen sborem a ve své funkci potvrzen.

¹⁵ Prof. sbor lékařské fakulty potvrdil ve funkci prof. Hájků, pověřením funkci však dostal od ministerstva prof. Čančík. Na právnické fakultě byl pověřen prof. Matějka, na přírodovědecké fakultě prof. Trkal. Rektorský úřad vykonával v prvních týdnech místo nemocného prof. Hrozného jeho zástupce z filozofické fakulty prof. Rypka. Ministerstvo pak pověřilo funkci prof. Bělehrádka. Volby pro zimní semestr 1945/46 tato pověření (podle přání ministerstva) pouze potvrdily.

¹⁶ PULEC – KALEDOVSKÁ, Masarykova univerzita v letech 1948–1949, s. 70–71.

¹⁷ Viz např. Stanislav KOKOŠKA, Spory o Pražské povstání a jeho interpretaci v letech 1945–46, in: Národ se ubránil 1939–1945, Praha 1995, s. 99–103; Česká národní rada a pražské povstání. Rozhovor s Josefem Smrkovským, Dějiny a současnost VII, 1965, č. 4, s. 1–3; Universita Karlova in memoriam profesora Alberta Pražáka, Praha 1967.

¹⁸ Bohuslav ŠULC, Ústřední svaz čsl. studentstva v exilu za války 1940–45, Praha 1990, s. 25; Radim N. FOUSTKA, Národní očista v letech 1945 až 1946, ČsČH 3, 1955, s. 626–42 (na s. 636 zmínka o formování představ o poválečné retribuci v kruzích londýnské exilové vlády; jinak „očista“ vykládána jako zásluha KSČ a její nástroj třídního boje). Vydání KVP citováno v pozn. 5. Výklad poválečného ministra spravedlnosti Prokopa Drtiny obsahuje edice jeho projevů Na soudu národa, Praha 1947.

¹⁹ AUK, fond Filozofická fakulta (dále jen FF), karton 7 – zasedací protokol prof. sboru 12. 5. 1945.

schopné výpomoci... Stran německých opuštěných ústavů vlezte, kam chcete, a neptejte se, zda máme právo či ne.“

Očista měla dvě větve²⁰ – studentskou, která byla postavena na jistý právní základ výnosem ministerstva školství ze 7. 6. 1945, a zaměstnaneckou, pro niž byly podkladem dekrety ze srpna a října téhož roku. Dekret ze 4. 10. předpisoval zřízení očistných komisí pro zaměstnance při zemském národním výboru, zatímco do té chvíle organizovaly zaměstnaneckou očistu závodní rady na fakultách. Očista učitelů a zaměstnanců vůbec tak opouští půdu vysokých škol i samotný resort ministerstva školství. Očista studentů zůstala na akademické půdě, neboť ji prováděly vyšetřující komise sestavené z profesorů a studentů, stejně jako druhoinstanční Čestný soud.

Průběh očisty vnašel mezi učitele i studenty pocit nejistoty a podezřívání, podporoval udavačství, umožňoval realizaci osobní msty a v neposlední řadě poskytoval široké pole pro zásahy proti politickým nepřátelům. Očista nezahrnovala jen pochopitelnou snahu vyloučit z veřejného života i ze studia zrádce a válečné kolaboranty, nýbrž i osoby „s antisovetským a reakčním smýšlením“.²¹ Očistná akce z let 1945–47 byla první fází pozdějších кадровých opatření a prověrek zavedených od února 1948, s nimiž ji spojoval nejen etymologický základ slov „očista – čistka“, ale i například kontinuální existence Čestného soudu pro vysoké školy v Praze.²² Právní podklad akce a hlavně způsob jejího provedení byly narušením právního řádu, který byl obnovován v předválečné podobě. Neujasněnost kompetencí pak udržovala řadu vysokoškolských učitelů v dlouhodobé nejistotě, zda verdikt té či oné instance je konečný, nebo zda bude případ znovu otevřen. V kritické chvíli mohla být tato skutečnost rozhodujícím momentem při utváření vlastních postojů.

Již zmíněné závodní a podnikové odborové rady se začaly formovat ještě před osvozením republiky ze zaměstnanců i vyučujících. Přinesly nové prvky do života univerzit především šíří pravomocí, které si přisvojily. V některých případech inspirovaly výběr kandidátů pro jmenování do akademických funkcí pro první poválečný semestr a později se vyjadřovaly ke všem personálním otázkám, které byly dosud v kompetenci profesorských sborů. Ty se tak dostaly v určité míře do jejich područí. Schválení závodních rad podléhaly i návrhy na jmenování profesorů a udělování *veniae docendi*.

Jednotné odbory,²³ do nichž se zapojili vysokoškolští učitelé i ostatní zaměstnanci vysokých škol, byly pouze jedním z projevů vidiny jednoty, kterou v podstatě podporo-

²⁰ Podrobný výklad na základě materiálu Masarykovy univerzity, ale většinou platný i pro ostatní vysoké školy, podal Jiří PULEC – Jiřina KALEDOVSKÁ, Poválečná zaměstnanecká očista na Masarykově univerzitě, Universitas 1996, č. 2, s. 38–45; TÍŽ, Čestný soud, ibid., č. 3, s. 28–32; TÍŽ, Masarykova univerzita v letech 1948–1949, s. 70–72, s pozn. aparát. Souvislost „poválečné očisty“ a poúnorových perzekucí zdůraznil Zdeněk JIRÁSEK, Perzekuce školství Moravy a českého Slezska v letech 1948–1954, Časopis Slezského zemského muzea, série B, 47 (1998), č. 1, s. 59–96.

²¹ Formulace převzata z instrukcí Národního výboru v Brně, cituje PULEC – KALEDOVSKÁ, Poválečná zaměstnanecká očista, s. 41. Hodnocení očisty v pracích komunistických ideologů záhy otevřeně přiznávala vedlejší cíle očistné akce. Bohuslav LAŠTOVIČKA, Vznik a význam Košického vládního programu, ČsČH 8, 1960, č. 4, s. 462, nejprve cituje K. Gottwalda: „Všeobecně prosazený zákon o stíhání zrádců a kolaborantů je velmi ostrá zbraň, kterou můžeme buržoazii osekát tolik výhonků, že z ní zůstane pahýl“, načež dodává vlastní komentář: „Uplatňování tohoto zákona mělo tedy na výsost třídní povahu, ač se dělo pod praporem národním, státním.“

²² AUK–VSA, kart. B 71: torzo korespondence Čestného soudu 1946–49 (předseda MUC. Ludvík Huber), jehož hlavní agenda se v AUK nedochovala.

²³ Politická role ROH a jeho manipulování ve prospěch KSČ je dostatečně patrné z výkladu Vladimíra PACHMANA, Boj o odborovou jednotu v l. 1945–48, ČsČH 8, 1960, č. 6, s. 793–813. K odborům na univerzitě např. Dějiny univerzity v Brně, s. 266.

valy všechny strany, i když si pod ní nepředstavovaly totéž. Ze strany Komunistické strany Československa (KSČ) bylo volání po jednotě v rozmanitých oblastech života společnosti taktikou, která jí měla zajistit rozhodující hlas ve všech sférách. Vysokých škol se dotýkalo bezprostředně²⁴ obnovení studentských organizací a jejich napojení na Svaz české mládeže (SČM) a Revoluční odborové hnutí (ROH). Svaz vysokoškolského studentstva (SVS) se ustavil v obou univerzitních městech, jak tomu bylo i před válkou. Výrazný profil získal hned v květnových dnech pražský SVS, který byl ovládnut levicovými, převážně komunistickými silami a pokusil se plně si podřídit i fakultní spolky. Sám ustanovoval koncem května 1945 akční výbory pro jejich obnovu a zpočátku koordinoval jejich činnost.²⁵

Počínaje prvními spolkovými volbami (na fakultách na podzim 1945 a do SVS na jaře 1946) počala se skladba spolkových výborů měnit, až v roce 1947–1948 výrazně převážili národní socialisté. V Brně měli SVS pod kontrolou od roku 1945, teprve v závěru období byli vystřídáni lidovci. Ztráta pozic v oficiálních studentských organizacích vedla komunisty k přeorientování na náhradní struktury typu studentské komise ROH, vysokoškolských odborů SČM nebo Klubu mladých při Kulturní jednotě.²⁶ Nekomunistické strany označovaly zaváděný systém za totalitní, ale kromě opuštění SČM nemohly proti dobovým tendencím mnoho dělat.²⁷ V květnu 1946 se na předvolebním večeru pořádaném SVS v Praze vyjádřil Pavel Tigríd, zastupující tam stranu lidovou, ke kolektivnímu členství SVS v SČM takto: „*Myšlenka krásná, skutečnost zoufalá. Bohužel byla... zneužita k úzce stranické politice a agitaci, a proto nebyla organizací nadstranickou... Je těžko, aby byl (SVS) členem organizace dnes politicky vyhraněné.*“²⁸

Největším úspěchem SVS, který mohl být dobrým východiskem pro pozdější rychlé převzetí hospodářského potenciálu studentských organizací, bylo zřízení Prozatímní správy studentského majetku (PSSM). V Praze byla ustavena již na začátku července 1945, v Brně až v září. Jak je patrné z korespondence pražského SVS, nápad pocházel z Prahy a brněnští kolegové (bez ohledu na jejich jinou politickou orientaci) byli vyzýváni, aby se zařídili stejně. V Brně pak správa zahrнула všechny koleje kromě velkých Kounicových a Sušilových. Akce zde zřejmě nenarazila na odpor.²⁹ V Praze přebíráni některých kolejí, které byly dosud ve správě studentských spolkových samospráv, muse-

²⁴ ZILYNSKÁ, Universitas, unitas, uniformitas (cit. v pozn. 3).

²⁵ HAVRÁNEK, Studenti UK na jaře; Blanka ZILYNSKÁ, Poválečná obnova a zápas o charakter univerzity, in: Dějiny UK IV, s. 235–261.

²⁶ K uvedení ZILYNSKÁ, Universitas, unitas, uniformitas, s. 50–52. Situaci na přelomu let 1946/47 názorně ilustruje zápis z jednání celostátní odborové konference vysokoškolských pracovníků KSČ a KSS, která se konala v Brně ve dnech 3. a 4. ledna 1947 za účasti zástupců z Prahy, Bratislavy, Ostravy, Hradce Králové a Brna (Plzeň a Olomouc omluveny). Na programu konference byla mj. „Naše situace mezi studentstvem“. Diskuse byla vedena o otázce, zda je správný postoj Bratislavy, kde „při volbách do SVS nepřijali komunisté podřadné funkce“ a tím vlastně vyklidili pozice, nebo ostatních organizací, kde drželi zásadu, že „je třeba mít zastoupení pro kontrolu a kritiku... nebrat se o posice za každou cenu... avšak pro kontrolu nutno mít aspoň 1 zástupce.“ Debata vyzněla proti stanovisku Bratislavy. (Zápis uložen v AUK–VSA, kart. B 35: VV KSČ).

²⁷ Dějiny univerzity v Brně, s. 270–272; KRÁČMAROVÁ, Vysokoškoláci v revolučních letech.

²⁸ AUK–VSA, kart. 311, Zápis debatního večeru zástupců studentstva s představiteli všech čtyř politických stran konaného dne 20. května 1946 v Jednotě, Praha II, Opletalova 38 v 19.30 večer.

²⁹ AUK–VSA, kart. B 109, čj. 647 a jiná; brožura Národní správa studentského majetku podává informace vysokoškolákům, Praha 1948; E. VENHODA, Budujeme správu studentského majetku na Moravě, Čin ze 3. 2. 1946; MATES, Vývoj brněnských VŠ, s. 101. Podrobnosti a další literatura viz ZILYNSKÁ, Universitas, unitas, uniformitas, s. 52–3; TÁŽ, UK v kontextu vývoje společnosti, s. 173, pozn. 47.

lo být zajištěno na přání SVS a PSSM za součinnosti Ředitelství národní bezpečnosti. V dalších měsících také v PSSM převážili studentští zástupci nekomunistických stran, což bylo zdrojem velkých konfliktů na půdě SVS a přispělo to k obstrukcím ze strany KSČ vůči němu koncem sledovaného období.³⁰

Cesta unifikace byla jednou z taktik komunistické strany. Jiným prostředkem byl populismus, tedy jakési uplácení veřejnosti. Také vůči studentům bylo této taktiky použito. Předseda SVS Jan Kazimour přišel hned v květnu s tak širokými požadavky na sociální a zdravotní zajištění studentů i studijní úlevy, že to nutně muselo být nad rámec možností válkou vyčerpané země. Přesto bylo velmi mnoho z těchto přání splněno a nebylo to dáno jen obsazením ministerstva školství Zdeňkem Nejedlým. Uzavření českých vysokých škol po celých šest válečných let a perzekuce studentů v koncentračních táborech a při nuceném pracovním nasazení vytvořily ze studující mládeže národem hýčkanou skupinu, která měla být odškodněna za své strádání studijními úlevami a sociálním zajištěním a která měla mít možnost rychle nastoupit do aktivního života, kde chybělo mnoho reprezentantů akademických profesí. Proto nenarazily studentské organizace na odpor žádné politické síly ani širší veřejnosti.

„Klasickým“ tématem na univerzitním fóru byla reforma vysokých škol, zvláště výuky. Problém byl samozřejmě otevřen i po válce. Týkal se nejvíce studia práv, zavedení dílčích zkoušek a odstranění jejich duplicity.³¹ Do února vyřešen nebyl, zato od zimního semestru 1948/49 se v návaznosti na předúnorové úvahy zavádí reformované studium, které otázku řeší podle receptu KSČ. Volání po reformách bylo využíváno k manipulaci studentskou masou, například 19. 7. 1945 při demonstraci, která byla řízena studentským svazem tak, aby vyzněla jako boj proti byrokracii, ale vyjádřila podporu vládnímu programu a zároveň hrozbu silou, regulovanou uvědomělými studentskými vůdci.³² Jiný obraz pak skýtaly spontánně vzniklé demonstrace v prosinci 1945 a únoru 1946. Skutečnost, že nebyly pod kontrolou SVS, respektive si dovolily kritizovat komunistou vedené ministerstvo informací a brněnský list *Rovnost*, podnítila komunisty k vyvolání kampaně proti „*reakčním žvlům a fašistům v řadách studentů*“.³³

Nával zájemců na vysoké školy vedl k úvahám o regulaci přílivu studujících.³⁴ Návrh vypracovaný univerzitními kruhy, založený na zpřísnění maturit a výběru nejnadanějších zájemců, našel pochopení i v Národním shromáždění, ale nedospěl až k realizaci. Naopak zrušení, respektive omezení poplatků za studium a vyšší stipendia podporovala příliv studujících.³⁵ Teprve v roce 1948 bylo zavedeno přijímací řízení, které však uplatnilo zcela jiná, totiž politická kritéria pro výběr uchazečů.

³⁰ AUK–VSA, kart. B 411.

³¹ Dějiny UK IV, s. 71, 372–5, 443–5; Dějiny univerzity v Brně, s. 284–9.

³² HAVRÁNEK, Studenti UK na jaře a v létě, s. 96–103; ZILYNSKÁ, Dějiny UK IV, s. 249–50.

³³ Jiří KOCIAN, Demonstrace nejen za učebnice, Lidové noviny 1995, č. 290 (12.12.), s. 8; k brněnské demonstraci za mj. Šoffra viz pozn. 50.

³⁴ Jiří PULEC – Jiřina KALENDOVSKÁ, Počátky regulace počtu studentů na Vysokých školách, Universitas 1995, č. 4, s. 36–44; ZILYNSKÁ, UK v kontextu vývoje společnosti, s. 175, pozn. 54.

³⁵ Rektor UK řekl v rozpočtové rozpravě v Prozatímním Národním shromáždění 27. 3. 1946 mimo jiné: „Bylo by chybou, kdybychom sbírali jenom smetanu z moderního socialistického státního zřízení a zároveň smetanu ze starého liberalistického zřízení a přitom nevýhody nutné regulace nechávali stranou. Není možné poskytovat výhody všem bez současné kontroly jejich práce (...) Bude nutno regulovat příliv studentů na vysoké školy podle jejich nadání a podle něčeho jiného.“ Otištěno in: Jan BĚLEHRÁDEK, Novým dechem, Praha 1946, s. 141.

Reformní snahy se dotkly také struktury vysokých škol. Univerzity byly málo přístupné změnám svého uspořádání, správy a studijních předpisů. Profesorské sbory se dlouhodobě úporně bránily svému rozšíření o zástupce nižších učitelských kategorií a studentů s odkazem na sto let staré předpisy pro vysoké školy, které dosud platily. V tomto případě se stávaly po právu terčem kritiky nejen komunistů, nýbrž všech politických stran.³⁶ Na svoji nepružnost doplatily hned v únoru příchodem radikálních představitelů studentů, asistentů a zaměstnanců do svých řad. V západní Evropě se obdobné demokratické tendence prosadily později také.³⁷

Po osvobození využily některé kruhy revolučních nálad a všeobecného pohybu ve společnosti k uskutečnění námětů, objevujících se již dříve. Dávné volání po uzákonění vysokoškolského vzdělání učitelů a několikanásobně zvýšený zájem o studium vyvolaly v život dvě novinky v uspořádání univerzit. Ještě před koncem roku 1945 byly otevřeny pobočky lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Hradci Králové a Plzni, pobočka brněnské lékařské fakulty se připravovala pro Olomouc.³⁸ Pobočka byla organizační novinkou ve struktuře univerzit. Touto formou se měl urychlit vznik nové školy a obejít její zdoluhavé uzákonění. Nedostatečné vypracování projektu mělo za následek spory o kompetence mezi mateřskou fakultou a jejími pobočkami.³⁹ Po únoru 1948 byla tato forma užita pro pobočky pedagogických fakult – regionální vysokoškolská učiliště, která měla nižší úroveň než ostatní univerzitní fakulty.

Pedagogické fakulty byly zřízeny při všech univerzitách od zimního semestru 1946/47.⁴⁰ Při vzniku všech nových škol tušili komunisté příležitost zaujmout co nejvýhodnější pozice, jaké nemohli získat na školách již déle existujících. Nejmarkantnější to bylo právě na pedagogických fakultách v Praze a Brně, kde byli děkanskou funkcí pověřeni komunisté Chlup a Trávníček, kteří měli možnost ovlivnit výrazně výběr osob do budoucích učitelských sborů. Jejich složení se proto lišilo od ostatních fakult orientací řady vyučujících na KSČ nebo levicovou sociální demokracii. Obdobně a ještě důrazněji proběhl boj o Vysokou školu politickou a sociální v Praze (VŠPS).

Budování nových škol, fakult a poboček byl vyvolán potřebou zvýšení kapacity vysokých škol a jejich decentralizace z přeplněného hlavního města. Realizace však byla pře-

kotná, nesystematická a ovlivněná především politickými hledisky.⁴¹ KSČ podporovala projekty těch škol, které mohla ovládnout, obdobné návrhy ze strany národních socialistů se snažila znemožnit. To byl případ Vysoké školy sociální v Brně, původně zřízené jako pobočka VŠPS.⁴²

Specifická situace se vytvořila v Olomouci, kde aktivita obyvatel regionu přesvědčila ministerstvo školství o potřebě obnovy v 19. století zrušené univerzity.⁴³ Ministr Nejedlý dokonce – oproti místním nadějím na pouhou pobočku lékařské fakulty – ohlásil vládní usnesení zřídit univerzitu celou, čtyřfakultní. Pokud se týče ambic komunistů na této nové vysoké škole, vytvořila se zde situace velmi specifická.

Do čela obnovené univerzity byl postaven levicový filozof J. L. Fischer, za prvé republiky dočasně člen komunistické strany, od roku 1935 výrazná osobnost brněnské filozofické fakulty. Do Olomouce přišel s představou vybudování řady oborů a chtěl univerzitu vtisknout osobitý ráz a zajistit celostátní, nejen regionální význam. Plán začal prosazovat ve spolupráci s děkanem teologické fakulty, jedině přežívající až do roku 1939 a obnovené již roku 1945 v čele s předválečným děkanem Františkem Cinkem. Podařilo se jim zaštitit nově vznikající dílo do té míry, že se fakulta vyvarovala politických tlaků, což bylo dáno jak dominantní postavou rektora, tak poněkud dramatičtějším vývojem krajského vedení KSČ v Olomouci.⁴⁴ Fischerův manifestační postoj na podporu únoro- vého převratu zmírnil na minimum také dopad poúnorových čistek, jeho samotného však dovedl k osobnímu rozčarování a rezignaci.

³⁶ O potřebě, výhodách i úskalích decentralizace hovořil dr. E. Beneš, viz Některé problémy vysokých škol. Projev presidenta republiky při slavnostním otevření Palackého university v Olomouci dne 21. února 1947, Příloha Kulturní služby č. 1 (separát), Praha 1947, naznačující nutnost plánování i ve sféře školství. Problém nedostatku profesorů při vzniku dalších nových škol zohledňoval rektor VŠPS Rousek (viz PULEC – KALEDOVSKÁ cit. v pozn. 42).

³⁷ Jiří PULEC – Jiřina KALEDOVSKÁ, Vysoká škola sociální v Brně, Universitas 1995, č. 1, s. 39. V souvislosti s touto školou je možno upozornit na dvě zajímavé novinky: poprvé se tu objevila možnost za určitých podmínek přijmout na vysokou školu i nematuranty (později bude uplatněno v případě pražské VŠPHV – o tom František KAVKA – Blanka ZILYNSKÁ (ed.), Jak a proč vznikla VŠPHV v Praze a co bylo důvodem jejího zániku?, AUC–HUCP 42, 2002, č. 1–2, s. 149–172). Názorová různost na některé otázky měla být řešena tzv. divergentním studiem – paralelním přednášením látky z různých politických stanovisek (po únoru zavrženo).

³⁸ Zájem o vznik nové vysoké školy projevilo více měst. Olomouc uspěla, jak dosvědčuje její prorektor František Cinek, díky jeho argumentaci nápravou bezpráví, způsobeného městu Habsburky při zrušení staré olomoucké univerzity. Zabrala tedy po válce vítaná protiněmecká a protirakouská nota (viz F. CINEK, Naše universita, in: Stráž Moravy I, 1947, č. 6, 21. 2. 1947, s. 2–3). Vizi podoby budoucí univerzity načrtl její první jmenovaný rektor J. L. Fischer ve svém vystoupení při zahajovací slavnosti, které je otištěno in: Otevření Palackého univerzity v Olomouci 21. února 1947, Velehrad–Olomouc 1947, s. 25–36.

³⁹ K odstranění ultralevé kliky Jury Sosnara v souvislosti s krčmaňskou aférou viz URBAŠEK, Únor 1948, s. 40 a pozn. 6. Tamtéž o novém vedení Josefa Zuzaňáka a Josefa Stavinohy i bližší charakteristika činnosti J. L. Fischera s odkazy na další literaturu. O likvidaci umírněně olomoucké skupiny komunistů v r. 1950 a prosazení tvrdé linie viz Vladimír MALÍSEK, Přírodovědecká fakulta, in: Padesát let, Olomouc 1996, s. 85–102. Obnovená olomoucká univerzita dosud postrádá podrobné pramenné zpracování svých počátků v r. 1946, první vlastovku představují studie Z. JIRÁSKA (viz pozn. 20); Pavla URBAŠKA, Únor 1948 a tzv. studijní prověrky (cit. v pozn. 8), a Pavla URBAŠKA s Karlem KONEČNÝM, Věda na Univerzitě Palackého v letech 1946–1953, in: Věda v Čsl. v l. 1945–1953, Praha 1992, s. 67–70. Nedávno vydané sborníky se opírají více o pamětníky nebo starší, době vydání poplatná zpracování: Zakladatelé a pokračovatelé. Památník osobností obnovené univerzity. Olomouc 1996 (na s. 133–4 zajímavá vzpomínka Lubomíra NEORALA); Padesát let. Z dějin obnovené univerzity. Olomouc 1996 (na s. 88 informace V. MALÍŠKA o politických poměrech). Zkreslený obraz, který má ukázat „pokrokové tradice vzniku univerzity v Olomouci“ a jedinečné zásluhy komunistů o její vybudování, přináší sborník 40 let Univerzity Palackého, Olomouc 1986, který je jedinečnou ukázkou, jak je možno zcela vylíčit roli rozhodující osobnosti z výkladu o určité události (případ J. L. Fischera). Již po uzavěře čísla byla vydána publikace, ke které nemohla autorka ve své stati přihlídnout: Pavel URBAŠEK – Jiří PULEC a kol., Kapitoly z dějin univerzitního školství na Moravě v letech 1945–1990, Olomouc 2003, 383 s.

³⁶ Pro zastoupení studentů v profesorských sborech se vyslovili zástupci všech čtyř stran na předvolební besedě 20. 5. 1946 (zápis citován v pozn. 28). ZILYNSKÁ, UK v kontextu vývoje společnosti, s. 174 a pozn. 51.

³⁷ Gérald ANTOINE, Die Verantwortung und die Vertretung der Studentenschaft. Status und Auswahl der Vertreter, in: Die optimale und maximale Grösse der Universität, Göttingen 1964 (Europäische Rektorenkonferenz II. 1963–4), s. 185–196; Michal SVATOŠ, Studentokracie – mýtus nebo realita?, in: Věda v Československu v letech 1945–1953, Praha 1999, s. 287–96 (zvl. lit. v pozn. 4); ZILYNSKÁ, Universitas, unitas, uniformitas, s. 47. Celkové sleduje vývoj studentského hnutí v Evropě Jaroslav PAŽOUT, Studentské protestní hnutí v západní Evropě v šedesátých letech dvacátého století, AUC–HUCP 41, 2001, č. 1–2, s. 127–155.

³⁸ Petr SVOBODNÝ, Lékařské fakulty v letech 1945–1990, in: Dějiny UK IV, s. 389–92 a tam uvedená lit.; Miloslav MATOUŠEK, Deset let LF Palackého university v Olomouci, Acta UPO 8, 1956, s. 5–27; Miloslav POSPÍCHAL, Obnovení olomoucké univerzity, in: Padesát let. Z dějin obnovené univerzity. Olomouc 1996, s. 33.

³⁹ K poměru mateřských fakult a poboček viz např. AUC – AS, kart. 20, čj. 758/47–8; a tamtéž kart. 58; řada zasedání AS v letech 1946–8 se věnovala „univerzitě v Hradci Králové“, tedy dalšímu rozšíření tamější pobočky LF (tamtéž kart. 45). Srv. ZILYNSKÁ, Universitas, unitas, uniformitas, s. 45 a 51 a Magdaléna POKORNÁ, Čeští vědci o vědě a školství v českých politických týdenících z let 1945–1948, Práce z dějin ČSAV, ser. A, sv. 3, 1988, s. 125–180.

⁴⁰ Blanka ZILYNSKÁ, Fond „Pedagogická fakulta“ v AUC a svědectví archivů o vzniku fakultního sboru PedF, in: Hledání učitele, Praha 1996, s. 266–92; Dvacet let pedagogické fakulty University J. E. Purkyně v Brně, Brno 1966, stať Jaroslava KOPÁČE na s. 13–32.

Jako v ostatních univerzitních městech, také v Olomouci vznikl samostatný SVS, do něhož se zařadilo vedle fakultních spolků Univerzity Palackého i členstvo z Vysoké školy báňské v Ostravě. Politický vývoj olomouckého svazu byl ve srovnání s ostatními nejkldnější.⁴⁵

Nedostatek vysokoškolských učitelů, který byl pocíťován ve všech nových vysokoškolských institucích, se představitelé olomoucké Palackého univerzity pokusili řešit novátorsky – interfakultními ústavami. Kromě lékařské a teologické fakulty měla však Palackého univerzita v Olomouci (podobně jako VŠS v Brně) jen externí učitele až do února roku 1948. Pomalé jmenování nových profesorů, často ministerstvu vyčítané v tisku, se netýkalo jen Olomouce. Můžeme se jen dohadovat, zda za ministra Nejedlého hrálo roli kádrování, za Stránského pak zákulisní boje nebo pouhá liknavost či zaneprázdnění. Využívání byli také mimouniverzitní odborníci, tedy především středoškolských profesori. Uplatnili se nejen v Olomouci. Jejich hlavní potřeba se ukázala na pedagogických fakultách. Samotný fakt nedostatečného vybavení některých fakult profesory a potvrzenými docenty nahrál později záměrnému přenesení většího dílu výuky na nižší učitelství zvláště k tomu vybrané, s čímž bylo spojeno jednostranně usměrněné ideologické působení na studenty. Na VŠS v Brně umožnila neexistence interních učitelů velmi rychlou obměnu přednášejících po únoru podle nových představ o profilu učitele.

Ideologická forma pronikání vlivu KSČ na vysoké školy je další kapitolou tématu, které sledujeme. Měla více podob. Komunisté museli vycházet ze situace, jaká na univerzitách byla: profesori a docenti marxistického přesvědčení byli vzácní, i když někteří se právě po osvobození tímto směrem „přerodili“ (uvedme alespoň jména Jan Mukařovský a František Trávníček).⁴⁶ Častější byla socialistická orientace různého odstínu, která po válce také zesílila. K ní se přimykala hojně rozšířená myšlenka slovanské politiky a orientace na Sovětský svaz. Z těchto tendencí vyplýval také požadavek Košického vládního programu na zřízení vysokoškolských stolic, které by šířily znalosti o Sovětském svazu. Na pražské univerzitě tak vedle působení Zdeňka Nejedlého v oblasti dějin byla vytvořena na filozofické fakultě stolice sovětské literatury, na niž byl povolán Bohumil Mathesius, a filozofie, obsazená Arnoštem Kolmanem, a na právnické fakultě byla zřízena stolice sovětské ekonomie, reprezentovaná Vladimírem

⁴⁵ Zdeněk ŠPRINC, Dva roky vysokoškolské organizace v Olomouci, *Stráž Moravy* I, 1947, č. 6 (21. 2.), s. 5–6. Autor, předseda olomouckého SVS (o něm Stáňa KAVANOVÁ-ŠPRINCOVÁ, in: *Zakladatelé a pokračovatelé*, s. 213), líčí postupné vytváření samostatných studentských organizací v Olomouci již od r. 1945 a konstatuje, že politické různice zde nebyly. Přesto můžeme pomocí materiálů vysokoškolského výboru KSČ sledovat snahu KSČ o získání pozic mezi studenty i v Olomouci. Do r. 1947 se podařilo zorganizovat několik „soudruhů“ pouze na lékařské fakultě: ze 400 posluchačů bylo 20 komunistů, z nichž 5 chodilo na schůze. Takovou bilanci konstatuje s. [soudruh] Pelikán na celostátní odborové konferenci vysokoškolských pracovníků KSČ a KSS v Brně 3.–4. 1. 1947 (AUK–VSA, kart. B 35). O poměrech v Olomouci také KRÁČMAROVÁ, *Vysokoškoláci v revoluč. letech*, s. 188–9; Anton KRATOCHVIL, *Die kommunistische Hochschulpolitik in der Tschechoslowakei*, München 1968, s. 192–6.

⁴⁶ KRATOCHVIL, *Die kommunistische Hochschulpolitik*, s. 127–132. Výčet komunistů uvádějí *Dějiny university v Brně*, s. 269. Atmosféru na fakultě popisuje Jaroslav MAREK, *Obor historie na Masarykově univerzitě v letech 1945–1948*, *Časopis Matice moravské* 113, 1994, s. 179–187. K Trávníčkovi viz Pocta Františku Trávníčkovi a Franku Wollmanovi, Brno 1948 (biografický článek Adolfa KELLNERA na s. 9–38 a bibliografie od s. 483). O Mukařovském Hana ŠMAHELOVÁ, *Dílo Jana Mukařovského v letech 1945–1948 jako problém odpovědnosti*, in: *Rok 1947. Česká literatura, kultura a společnost v období 1945–1948*, Praha 1998, s. 67–77.

Procházkou. V Brně přes naléhání Zemského národního výboru ke zřízení stolic nedošlo, ale sovětská ekonomie a právo byly na právnické fakultě suplovány.⁴⁷ Výuka dějin Sovětského svazu byla zajišťována prof. Macůrkem na filozofické fakultě.

Na obou stávajících univerzitách se obracela pozornost ke slavistice, zvláště k výuce ruštiny. V prvních poválečných letech lze zaznamenat výrazné zvýšení přirozeného zájmu o tento obor mezi studujícími; vnucovaným předmětem se ruština stala až vlivem dalšího vývoje v zemi.⁴⁸ Vyšší potřeba odborníků pro přípravu učitelů ruštiny, zaváděné na všechny nižší stupně škol, nemohla však být hned pokryta habilitovanými specializovanými silami. Na obou univerzitách se nejprve uplatnili slavisté, zabývající se slovanskou filologií již před válkou, ale ne vždy se zaměřením právě na ruštinu. V Praze to byli především Bohuslav Havránek a Julius Heidenreich-Dolanský. Nově našli uplatnění Leontij Kopecckij (profesor Vysoké školy obchodní, který působil po válce na filozofické i pedagogické fakultě) a jako host sovětský profesor S. V. Rožděstvenskij. V Brně badatelskou rovinu zajišťoval bohemista František Trávníček a literární vědec Frank Wollman, z předválečné doby dále působil S. G. Vilinskij a Bořivoj Novák. Jazykovědu posílila Marie Ondroušková-Koutná a Ladislav Šwirk, literaturu přednášel také Josef Jirásek, na pedagogické fakultě působila doc. Marie Někrachová, Helena Puchljaková a Ivan Ščaděj. Také v Olomouci byl založen ústav pro slovanskou filologii na filozofické fakultě Univerzity Palackého, obstarávající výuku i pro fakultu pedagogickou. Rusistiku zde vybudoval doc. Bohuslav Ilek za přispění externích pracovníků (Karel Horálek, Frank Wollman).⁴⁹

Tělesnou a politickou výchovu spojoval soubor přednášek a cvičení zahrnutých do nového předmětu – branné výchovy, povinného pro studenty I. a II. semestru. Skládal se z nauky o obraně státu, kterou přednášeli důstojníci generálního štábu, a povinných sportovních disciplin a dobrovolných přednášek o tělesné výchově, které zajišťoval na univerzitě v Praze dr. Rudolf Žáček. Složka zaměřená na obranu vlasti byla předchůdkyní pozdější vojenské přípravy vysokoškoláků a o její ideový charakter a personální obsazení byly vedeny spory se zjevně politickým podtextem.⁵⁰

⁴⁷ MATES, *Vývoj brněnských VŠ*, s. 108. Vyučování zajišťovali (podle seznamů přednášek MU) vrch. rada finanč. prokuratury dr. Jan Král a vrch. ředitel Spořitelny města Brna dr. Bohumil Rujbr. Jejich další uplatnění na Masarykově univerzitě zachycují *Dějiny univ. v Brně* (podle rejstříku).

⁴⁸ *Slovanská filologie na Univerzitě Karlově*, Praha 1968, zvl. stati: Vladimír BARNET, *Jazykovědná rusistika* (s. 240–55) a Miroslav DROZDA, *Literárněvědná rusistika* (s. 256–64); k pozadí podpory pro slavistiku ZILYNSKÁ, *Univerzita Karlova v kontextu vývoje společnosti*, s. 167–8.

⁴⁹ *Slavica na univerzitě J. E. Purkyně v Brně*, Brno 1973 (zvl. str. 32, 58–61, 85–88, 107–114), 2. vyd. z r. 1993 nepřineslo pro poválečné období nic nového, naopak je místy zkráceno. Srv. dále Jarmila KRÝSTÝNKOVÁ, *Z historie vyučování ruskému jazyku v České republice*, Universitas 1997, č. 2, s. 16–21, a vzpomínku: Danuše KŠICOVÁ, *Dámský gambit*, tamtéž, s. 14–16. Některá jména doplněna ze seznamů přednášek Masarykovy univerzity (uloženo v archivu MU). O univerzitě v Olomouci in: *Padesát let*, s. 79; *Kapitoly z dějin olomoucké univerzity 1573–1973*, red. Jan NAVRÁTIL, Olomouc 1973, s. 210. O dočasné (r. 1951) snaze soustředit slavistiku do Olomouce F. JORDÁN a kol., *Dějiny university v Brně*, s. 255.

⁵⁰ Sledovat osoby pověřené výukou je možné ze seznamů přednášek a zpráv v zasedacích protokolech akademického senátu UK Praha. Na lékařské fakultě např. krátce přednášel nauku o obraně státu div. gen. Heliodor Píka. Nejvýraznější aféra se odehrála v Brně kolem přednášek mj. gen. št. Vladimíra Šoffra na brněnské technice, viz PULEC – KALENDOVSKÁ, *Masarykova univerzita v letech 1948–1949*, s. 72; Ervín TRMAČ, *Alma mater mezi květnem a únorem*, Universitas 1992, č. 2, s. 15–17; Otakar FRANĚK a kol., *Dějiny VUT v Brně 1945–1975*, s. 28; *Dějiny university v Brně*, s. 271; MATES, *Vývoj brněnských VŠ*, s. 111–113; KRÁČMAROVÁ, *Vysokoškoláci*, s. 151–2; Zora DVORÁKOVÁ, *Studentská demonstrace v Brně 1946*, in: *Z letopisů třetího odboje*, Praha 1992, s. 30–34, 265; Jiří PERNES, *Aféra majora Šoffra. Střetnutí vysokoškolských studentů a dělníků Zbrojovky v Brně v únoru 1946*, in: *Acta contemporanea*, Praha 1998, s. 295–318.

Vyčerpání mého tématu beze zbytku není na dané ploše možné. Zmínit bychom ještě mohli například brigády,⁵¹ jejichž éra začíná vlasteneckou pomocí válkou zničené zemi a přes vyjadřování politických postojů prostřednictvím brigád spěje k povinným pracovním akcím v poúnorovém socialistickém státě. Dobu charakterizuje i vznik Mezinárodního svazu studentů se sídlem v Praze a masové mládežnické akce jako první festival v roce 1947.⁵² Tyto jevy, s univerzitami spojené volněji, však musíme protentokrát již nechat stranou.

Cílem mého referátu bylo sledovat takové jevy tehdejšího dění na univerzitách, jaké mohou být z našeho padesátiletého nadhledu považovány za skrytou přípravu změn poúnorových. Vyhnula jsem se proto popisu otevřených politických střetů, měření sil mezi profesory – politiky a bouřlivých diskusí mezi politikou žijícími studenty. Je nutno ovšem podotknout, že jenom některé jevy, o nichž jsme pojednali, vyvolávaly u aktérů tehdejšího dění obavy z nezdravého vývoje. Většina z popsaných procesů měla podporu širší akademické veřejnosti přesvědčené, že univerzita potřebuje očistu a reformu a společnost že se má přeorientovat po zklamání západními spojenci na východ. KSČ využívala všech těchto nálad a prosazovala vlastní řešení aktuálních otázek. Co nestačila do Února, bez velkého odporu dokončila po něm.⁵³

V předúnorovém období bylo již přítomno mnoho prvků, které bývají spojovány až s komunistickou totalitou na vysokých školách. Bude proto nutno hledat kořeny proměn myšlení akademiků i veřejnosti ještě hlouběji v minulosti. Nové myšlení, nová hierarchie hodnot nebyla přítomna jen v projevech komunistů samých, ale i v myšlení významných vědců z řad ostatních stran nebo nestraníků, o jejichž demokratičnosti nepochybujeme.⁵⁴

Úsilí KSČ o získání rozhodujícího vlivu na činnost vysokých škol se projevilo jak ve sféře interních univerzitních záležitostí, tak v podobě ideologického tlaku i přímých politických akcí. Činorodým subjektem ve všech směrech byly především komunistické struktury, kdežto ostatní strany se od počátku ocitly v pozici defenzivní. Na situaci vysokých škol působily jak obecné tendence doby, které ovlivnily stav jejich zajištění hmotného i personálního, stav rozvoje odborné činnosti, ale i stav morální a ideový, tak specifické problémy vysokého školství nebo školství vůbec. KSČ dokázala všech těchto momentů využít pro vlastní potřeby a zájmy, ovlivnit průběh personální očisty a doplňo-

⁵¹ Srv. Dějiny UK IV, s. 242–61 i dále, zvl. s. 260. Doklady o pracovní činnosti studentů a brigádách, které byly podkladem pro udělování výhod účastníkům viz AUK–AS, kart. 45, zasedací protokoly z 28. 6. 1946, 6. 11. 1946, 31. 1. 1947 a 27. 6. 1947. Pracovní povinnost studentů narušila začátek akademického roku 1946/47, studenti se dostavovali k zápisu až do začátku prosince, zimní semestr musel být prodloužen atd.

⁵² MSS byl ustaven na podzim 1946, viz Joel KOTEK, La jeunesse entre KGB et CIA 1917–1989, Éditions du Seuil 1998, s. 131–151. Vazby na UK jsem naznačila v Dějinách UK IV, s. 252–3, 259. Stručně o studentských kongresech a mládežnickém festivalu KRÁČMAROVÁ, Vysokoškoláci, s. 162–164 (s chybnou datací založení MSS a konání druhého kongresu na jaře 1946 – obě náležejí do listopadu 1946).

⁵³ Zdeněk POUŠTA, Univerzita Karlova v letech 1947–1953, in: Dějiny UK IV, Praha 1998, s. 263–305; Z. JIRÁSEK, Perzekuce školství Moravy a českého Slezska (cit. v pozn. 20); studie Jiříny KALENDOVSKÉ, Jiřího PULCE a Pavla URBÁŠKA citované v pozn. 8; dále J. KALENDOVSKÁ – J. PULEC, Akční výbory a poúnorová studentská očista na Masarykově univerzitě, Universitas 1996, č. 4, s. 32–38; TÍŽ, „Demokrati-zace“ na Masarykově univerzitě, tamtéž 1997, č. 1, s. 30–35; J. ZOUNEK, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v letech 1948–9, Časopis Matice moravské 115, 1996, s. 299–312; Vladimíra HRADECKÁ, KSČ a tzv. studijní prověrky na pražských vysokých školách, in: Věda v Československu v letech 1945–1953, Praha 1999, s. 275–286; SVATOŠ, Studentokracie (cit. v pozn. 37).

⁵⁴ Srv. Jacques RUPNIK, Kořeny českého stalinismu, in: Acta contemporanea, Praha 1998, s. 319–335; URBÁŠEK, Únor 1948, pozn. 10, tam uvedená literatura i předcházející text.

vání osobního stavu, využít působení „revolučního práva“, vytyčit líbivé požadavky, které vycházely z otázek již dříve nadhozených a opakovaně diskutovaných, a v rámci mimořádné situace a za použití politického tlaku mnohé prosadit a dořešit – opět s přihlédnutím k vlastnímu prospěchu.

Součinností válečného traumatu, změněné mezinárodní situace, socialistických iluzí i atmosféry nejistoty a strachu se vytvořila příznivá situace pro rozhodující úder KSČ. Poměrně hladké převzetí vlády na vysokých školách, doprovázené dezorientací vysokoškolských učitelů, jejich až servilní chování, to vše bylo připraveno vývojem let 1945–1948.

BLANKA ZILYNSKÁ

Der Weg zur Beherrschung der tschechischen Universitäten durch die kommunistische Partei (1945–1948)

ZUSAMMENFASSUNG

Verfasserin konzentrierte sich in ihrem Beitrag auf die Lage der tschechischen Universitäten in dem Zeitraum von 1945–1948, und zwar auf Fragen, die mit der künftigen Realität nach der Machtübernahme durch die Kommunisten im Februar 1948 zusammenhängen. Sie registriert die Veränderungen in den Universitätsstrukturen und der -verwaltung sowie im Denken jener Menschen, die bei der Durchsetzung des Einflusses der kommunistischen Partei an den Hochschulen hatten hilfreich sein können.

Die Annahme des Kaschauer Regierungsprogrammes mit seinen das Schulwesen betreffenden Teilen, die Besetzung des Schulministeriums durch Z. Nejedlý sowie weitere Verbindungen zwischen Universitätsangestellten und den revolutionären Organen sicherten der kommunistischen Partei eine günstige Ausgangsposition an den Hochschulen. Die Zeit des „revolutionären Rechts“ gleich nach der Befreiung des Landes hinterließ seine Spuren bei den akademischen Freiheiten: viele Würdenträger an den Universitäten wurden auf anderem Wege als durch Wahlen bestimmt. In den Vorgang griff das Schulministerium ein, in Mähren auch der Landes- und Stadtausschuss von Brünn. Eine weitere Störung des normalen akademischen Betriebs bedeuteten die sog. „Säuberungsaktionen“, bei denen die Akademiker auf ihre Tätigkeit während der Protektoratszeit hin überprüft wurden, wobei aber zugleich Partei- und ideologische Kriterien angewandt, Denunziationen ermöglicht und persönliche Rache genommen werden konnte. Offenkundig ist die Verbindung dieser Aktion mit den späteren Säuberungsaktionen nach der kommunistischen Machtübernahme.

Auch Gewerkschaftsräte nahmen bereits kurz nach Kriegsende ihre Tätigkeit auf, und schon hier wird der Boden für ihre künftige, sehr weit reichende Kompetenz vorbereitet. Die Welle von Zusammenschlüssen von Organisationen der verschiedensten Art griff auch auf die Universität über. Neben dem Einheitsgewerkschaftsbund waren es der Verband der tschechischen Jugend und der Verband der Hochschüler. Einheitsorganisationen konnten besser beherrscht werden, worum sich die KPTsch sehr aktiv und in Prag anfangs auch erfolgreich bemühte. Sie verlor jedoch im Studentenverband alsbald ihre Position. Ein weiterer Schritt, der zur Unifikation an den Hochschulen führte, war die Einrichtung der Provisorischen Verwaltung studentischen Eigentums, die man in Prag und in Brünn vornahm, ungeachtet dessen, dass der Brüner Verband der Hochschüler ein nicht-kommunistisches Profil aufwies. Popularität erlangten die linksgerichteten Studentenorganisationen durch ein populistisch verfasstes Programm weitreichender sozialer Vorteile. Ein nach einer ersten Erörterung noch vor Kriegsbeginn erneut diskutiertes Thema war die Hochschulreform, die schließlich nach dem Februar 1948 rasant und einseitig vorgenommen wurde. Auch gab es Vorschläge für eine bestimmte Form von Aufnahme-gesprächen, mit denen der Ansturm von Studienbewerbern reguliert werden sollte. Auch diese Probleme wurden später radikal und völlig unter ideologischen Gesichtspunkten gelöst.

Neu in der Struktur der Universitäten war die Einrichtung von Zweigstellen der medizinischen Fakultäten (Hradec Králové und Plzeň) und die Errichtung eines neuen Typs von Lehrerbildungsinstituten (pädagogische Fakultäten an allen Universitäten: in Prag, Brünn und Olomouc). Die Zusammensetzung des Lehrkörpers der pädagogischen Fakultäten unterschied sich von den übrigen dadurch, dass zahlreiche Pädagogen KPTsch- und links-sozialdemokratisch orientiert waren.

Die unterschiedliche Situation an der Universität von Olomouc, die erst 1946/47 entstand, ist das Ergebnis eines geringeren politischen Drucks auf die Universität, was das Verdienst ihres ersten Rektors J. L. Fischer sowie weiterer Faktoren war. Das Spezifische dieser neuen Universität konnte die Verfasserin nur andeuten.

Das Vordringen des Marxismus an die Hochschulen lag nach dem Krieg erst noch in den Windeln, trotz der Bemühungen, aufkotrolierte neue Fächer einzuführen, die eine idealisierte Realität der Sowjetunion zum Gegenstand hatten (sowjetische Literatur, Philosophie, Ökonomie und Geschichte). Die Verstärkung der Slawistik ging von dem Bestreben aus, auch auf diesem Wege eine der UdSSR entgegenkommende Haltung zu zeigen. Insbesondere der Russischunterricht erhielt gleich nach Kriegsende grünes Licht. Neu im Lehrprogramm war die Wehrerziehung, die für Studenten des ersten Studienjahres Pflichtfach war und physisches Training und politische Unterweisungen miteinander verband. Der Streit um ihr Profil wuchs sich im Februar 1946 in Brünn zu einer öffentlichen Affäre aus.

Ziel der Studie war es, solchen Erscheinungen an den Universitäten nachzugehen, die wir im Rückblick, aus einem Abstand von fünfzig Jahren, bereits für verdeckte Vorbereitungen der nach dem Umsturz vom Februar 1948 verwirklichten Veränderungen halten können. Absichtlich beiseite gelassen hat Verfasserin die Beschreibung politischer Konflikte, sie hat sich vielmehr auf die interne Entwicklung der Institution Universität konzentriert. Nur einige der von ihr behandelten Erscheinungen riefen bei den Akteuren der damaligen Ereignisse Befürchtungen einer ungesunden Entwicklung hervor. Die meisten der hier beschriebenen Prozesse erfreuten sich der Unterstützung einer breiten akademischen Öffentlichkeit, die davon überzeugt war, dass die Universität einer Säuberung und Reform bedürfe und dass die Gesellschaft sich nach der erlittenen Enttäuschung durch die westlichen Verbündeten nach Osten hin umorientieren solle. Die KPTsch nutzte alle diese Stimmungen und setzte eine eigene Lösung der aktuellen Probleme durch. Was sie bis zum Februar 1948 nicht schaffte, vollendete sie ohne nennenswerten Widerstand danach. In der Zeit vor dem Februar 1948 gab es bereits viele Elemente, die man normalerweise erst mit einem kommunistischen totalitären Regime an den Hochschulen verbindet. Es wird deshalb nötig sein, die Wurzeln für die Veränderungen im Denken der Akademiker und der Öffentlichkeit noch tiefer in der Vergangenheit zu suchen. Neue Denkmuster, neue Wertehierarchien gab es nicht nur in den Reden von Kommunisten, sondern auch im Denken bedeutender Gelehrter aus den Reihen der übrigen Parteien oder von Parteilosen, über deren demokratische Einstellung kein Zweifel herrscht.

STUDIJNÍ PROVĚRKY NA ČESKÝCH VYSOKÝCH ŠKOLÁCH

ZDENĚK POUSTA

V polovině května roku 1968 se sešli ve velké posluchárně filozofické fakulty Univerzity Karlovy vysokoškoláci – oběti studijních prověrek z roku 1949, a jak uváděla novinářská zpráva, „s elánem se zajímali o možnost dokončit studia“. Na rektora Karlovy univerzity Oldřicha Starého se obrátilo 498 absolventů univerzity a pracovníků v oblasti kultury, kteří považovali za svou povinnost upozornit jej „na dosud opomíjenou otázku tzv. studijních prověrek“. Tak se opět na veřejnost po devatenácti letech dostal problém studijních prověrek roku 1949. Pro generaci současných vysokoškoláků to byla zcela nová zpráva. Osudy vyloučených studentů popisovaly noviny a časopisy. Pražské jaro hledalo poctivou cestu k nápravě represivního pounorového období, a tak na vysokých školách, na jejich jednotlivých fakultách i na samotném ministerstvu školství začaly pracovat ustanovené rehabilitační komise. I přesto, že posrpnová normalizace převala nadějně započatou rehabilitaci, dokázali mnozí úspěšně využít nabídnutou šanci a po dvaceti letech svá vysokoškolská studia zakončili. Stalo se tak nejenom na fakultách humanitního směru, ale absolvovali s úspěchem také na technice, a dokonce i na fakultě všeobecného lékařství.

První souhrnnější informaci na základě poznatků pražských škol podal v roce 1969 v 6. čísle časopisu *Dějiny a současnost* Josef Hanzal. Hanzalovu článek *Studijní prověrky na vysokých školách* dal pevné místo Antonín Kratochvil zařazením do posledního svazku dokumentární trilogie *Žaluji* (1977). Téma studijních prověrek však bylo po nástupu normalizace opět na dlouhá léta tabu. Tak až v listopadové éře se tomuto problému nově a s úspěchem věnovali Jiří Pulec a Jiřina Kalendovská z brněnské Masarykovy univerzity.

Ještě dříve, než jsem byl vyzván, abych vás se studijními prověrkami roku 1949 seznámil, uvědomoval jsem si závažnost a současně i obtížnost daného tématu. Nejen proto, že se jedná stále o záležitost velmi citlivou, ač se vše událo již před padesáti lety, ale z vlastní badatelské zkušenosti vím, že archivní materiál k tomuto problému doznal značných ztrát, a je proto neúplný, mnohdy značně torzovitý, číselné údaje hlášení a údajných statistik se rozcházejí. Pochybuji, že se nám v budoucnu podaří v úplnosti analyzovat sociální skladbu vyloučených či sestavit dokonalé seznamy těch, kteří vysoké školy na základě studijní prověrky 1949 opustili. Jsem skeptický i v rozřešení otázky, nakolik se uplatňovala pouze studijní hlediska a nakolik převládaly politické motivy. I když nevíme, s jakým úspěchem, odvolávalo se po ukončených prověrkách 50 % vyloučených. Bez trpělivého sledování dalších osudů vyloučených v padesátých letech nebude náš pohled

úplný. Jedině dílčí a systematické studie věnované jednotlivým fakultám, do kterých se nyní pouští tým pracovníků Archivu ČVUT pod vedením Magdaleny Tayerlové, mohou přinést nové, cenné skutečnosti a posunout naše znalosti dál. Proto si dnes ani nekladu větší cíle než vás seznámit s mechanismem studijních prověrek a přispět tak k poznání doby přelomu čtyřicátých a padesátých let, k pochopení tehdejší atmosféry.

Československá poválečná společnost byla válkou morálně poznamenána, aniž si to v euforii květnové svobody vůbec uvědomovala. Kromě toho se také v oblasti vysokých škol poválečného období uplatňovalo revoluční právo, jež vytvořilo „psychologické předpoklady“, jak výstižně tento termín užíli brněňští kolegové Pulec a Kalendovská, nejen „pro hladké provedení politického převratu po Únoru 1948 na vysokých školách“, ale ony psychologické předpoklady sehrály svou významnou roli i při realizaci akce studijních prověrek. Ve studentských spolcích panovala od podzimu 1947 napjatá atmosféra. Ostré výměny názorů mezi studenty byly stále častější. Tyto debaty zůstaly v myslech poúnorových vítězů a poznamenaly nejen první vlnu poúnorové očisty, ale i druhou demokratizační, spojenou i se studijními prověrkami. Rozhodný nástup k uchopení moci byl podporován existencí akčních výborů. Vznikaly již v průběhu únorové krize na některých fakultách i na některých kolejích. Pokud nevznikly do konce února, pak počátkem března byla jejich existence již naprostou samozřejmostí. Akční výbor se ustanovil i na teologické fakultě Karlovy univerzity a na Husově evangelické fakultě bohoslovecké. Akční výbory začaly okamžitě vyloučovat politické či ideové protivníky z fakultních spolků, z řad posluchačstva fakult i ze studentských kolejí. První rozhodnutí zmocněnce akčního výboru ministerstva školství Lóna byla datována 25. února, a to již reagovala na návrhy akčních výborů fakult. V této první fázi byli většinou postihováni funkcionáři Klubu lidových akademiků a Klubu národně socialistických akademiků, v Praze pak studenti, kteří byli v průběhu represe proti účastníkům studentského pochodu na Hrad za prezidentem Benešem 25. února zadrženi orgány bezpečnosti, či jednotlivci, kteří „*vystupovali nenávislně proti Gottwaldově vládě a marxismu-leninismu*“. V první fázi poúnorové očisty, jež trvala do prázdnin, bylo důvodem pro vyloučení i napomáhání k přechodu státních hranic. Prověřovací komise akčních výborů zahájily v jarních měsících roku 1948 éru písemných dotazníkových akcí. Kromě nepodmíněných vyloučení byli studenti potrestáni vyloučením podmíněným, či dočasným distancováním na dva až šest semestrů. Není bez zajímavosti, že dočasnost vyloučení byla míněna upřímně a ještě v průběhu roku 1948 se studenti na vysoké školy vraceli. Na podzim se politické zásady mění a dočasně vyloučení se již na fakulty vrátit nemohou. To souviselo s představou o urychlení demokratizace vysokých škol. Jak se později v průběhu Pražského jara prokázalo, právě na podzim 1948 se na sekretariátu ÚV KSČ zrodila myšlenka studijních prověrek. Těžko říci, zda podnětem ke kádrovému upevnění vysokých škol byly náměty těch nejradikálnějších komunistických vysokoškoláků, či analýza samotného sekretariátu. Rozhodně to nebylo členům akčních výborů na fakultách proti mysli. Tak vypracovaná osnova referátu pražského vysokoškolského výboru KSČ k připravované demokratizaci vysokých škol charakterizovala vysokoškolské studium jako „*obsahově neživotné, abstraktní, reakční, plně buržoasní nevědecké ideologie. Pod rouškou „objektivnosti“ a svobody studia*“, uváděla dále osnova, „*byli mladí lidé otravováni nejhnusnějšími protinárodními, protilidovými ideologie-*

mi. Forma studia je zkostnatělá, jsou zachovávány nemožné tradiční, dávno překonané studijní normy, které studentům studium ještě více otravovaly“. Jako první úkol si komunističtí vysokoškoláci stanovili: „*Musíme vyloučit ze studia všechny ty, kteří nestudují a studovat nechťejí, kteří celým svým životem dokazují, že se na svém úseku nechťejí zapojit do poctivé budovatelské práce*.“

Školská komise ústředního výboru současně ve své zprávě konstatovala, že únorovou očistou byly na vysokých školách „*vyloučeny reakční síly z řad profesorů, ale posluchači byli postiženi jen velmi málo. Je tady třeba jít daleko hlouběji v očistě vysokých škol od reakčních a neproduktivních živlů z řad vysokoškolských posluchačů*“. V listopadu 1948 se konalo zasedání ÚV KSČ (17. a 18. listopadu), na kterém tajemník ÚV Rudolf Slánský určil další kroky poúnorové školské politiky KSČ: „*Nemilosrdně vyčistíme střední a vysoké školy od reakčních studentů a postaráme se o to, aby převážná část studentů na středních a vysokých školách se rekrutovala z dělnických rodin*.“ V této době již bylo také rozhodnuto rázně změnit sociální strukturu vysokoškolského studentstva příchodem většího počtu osob z dělnických vrstev ke studiu na vysoké školy. Do konce roku 1948 měl být proveden prostřednictvím výrobních závodů výběr kandidátů jednoročních přípravných kurzů. První byl osmiměsíční, zahájil činnost již 1. ledna 1949 a jeho absolvování nahrazovalo maturitní zkoušku.

Akce studijních prověrek byla svěřena rezortnímu ministerstvu školství, které mělo jmenovat disciplinární komise na základě doporučení akčních výborů NF na vysokých školách. Sekretariát ÚV KSČ dále rozhodl, že bude třeba veřejnou propagační kampaň vyložit „*jako akci pro uvolnění skrytých pracovních rezerv z vysokých škol pro pětiletku*“. K zajištění této očisty sekretariát ukládal nižšímu aparátu „*provést rychlou mobilizaci závodních organizací KSČ na jednotlivých fakultách*“. Dále stanovil, že „*je třeba provést velkou propagační kampaň v celé naší veřejnosti, kterou bychom přesvědčili všechny dosud pochybující o správnosti našeho zásahu*“. Určitá zkušenost zde již byla. Poprvé od studijního roku 1948/49 se studenti zapisovali ke studiu na vysoké školy na základě přijímacího řízení. Fakultní akční výbory sestavily zápisové a přijímací komise. Přijímací řízení probíhalo ve dvou rovinách. Sítem zápisové komise neprošli ti, které na základě negativního posudku ředitele školy a negativního posudku zástupce národního výboru zápisová komise klasifikovala jako nežádoucí pro jejich protistátní postoj. O tomto rozhodnutí s jeho odůvodněním byli žadatelé uvědoměni do konce srpna. Ostatní na základě prospěchu u maturitní zkoušky, způsobilosti ke studiu zvoleného oboru a společenské angažovanosti předstoupili před přijímací komisí k dalšímu řízení. Ta pak rozhodla na základě pohovoru o přijetí uchazeče. Pro tyto posluchače vysokých škol již byly nově upraveny studijní plány a celý studijní systém byl označován jako reformní studium. Od tohoto školního roku se vedle „reformovaných“ zapisovali na československých vysokých školách i „nereformovaní“ posluchači. To byla převážná většina studentů. Jejich studium nebylo časově omezené. Pouze jako předpoklad pro přiznání sociálního stipendia nebylo možné ze studijních důvodů opakovat semestr. Tato dvojkolejnost vytvářela určité důvody pro úpravu stávajících studijních předpisů. Následná realizace záměru měla být okamžitá a posluchačům nereformovaného studia nebyla dána možnost případně si studium zkorigovat s novou studijní úpravou, a tak byli při prověrkách postihováni za předešlé „prohřešky“. To samo odporovalo platným právním zásadám.

Ministerstvo školství, věd a umění svěřený úkol provedlo rychle a technicky dokonale. Akci studijních prověrek uvedlo do pohybu 30. listopadu 1948 výnosem, který doplňoval „zatímní disciplinární řád pro univerzity, jakož i disciplinární řády všech ostatních vysokých škol“. Vyhradilo si vlastní pravomoci proti posluchačům, kteří „svobody studia zneužívají, či nestudují vůbec nebo se bez vážné příčiny ve studiu nápadně zpoždují“. Oznamovalo také budoucí jmenování disciplinárních komisí pro jednotlivé fakulty, „které v zimním semestru studijního roku 1948/49 provedou přešetření studijního postupu všech posluchačů na vysokých školách“. Disciplinárním komisím byly ke splnění úkolu nápomocny rovněž tříčlenné subkomise, schválené ministerstvem školství, věd a umění na základě předchozího doporučení Ústředního akčního výboru na vysokých školách. Výrok o vyloučení ze studia musel být potvrzen ministerstvem školství, věd a umění a proti němu nemělo být odvolání. Pozdější směrnice odvolací řízení v zákonné lhůtě připustila. Během studijní prověrky došlo k další změně, takže studijní indexy přestaly být neproověřeným posluchačům odebírány. Prověřování ve snaze předejít ztrátě studijního dokladu jeho odebráním si totiž začali houfně pořizovat notářsky ověřené opisy. Ministerstvo bylo upozorněno, že dochází k přetěžování státní správy a další odebírání indexu nedoporučovalo.

Studijní prověrky se vztahovaly „na všechny posluchače československých vysokých škol s výjimkou těch, kteří zahájili vysokoškolská studia studijním rokem 1948/49 a s výjimkou posluchačů, kteří nejsou československými státními příslušníky“. Pro posluchače ve stadiu závěrečných státních zkoušek byly prováděcí směrnice vydány později a absolventi se museli podrobit zkoušce z nově zavedených společenských nauk a pohovoru před akčním výborem. Akademické úřady rektorátů a děkanátů vysokých škol byly povinny poskytovat disciplinárním komisím potřebný materiál pro zjištění studijního prospěchu, veškeré potřebné pomůcky, pomocné síly, místnosti a hradit všechna vydání spojená s administrativní agendou. Ministerstvo školství zabezpečilo vytištění potřebného počtu dotazníků, které si zástupci vysokých škol 7. prosince odebrali a v době od 10. do 15. prosince vydali posluchačům v místě bydliště či rozeslali poštou těm, kteří byli zaměstnáním vázáni mimo. Vyplněné dotazníky byli posluchači povinni vrátit osobně nebo zaslat doporučeně poštou do 18. prosince na děkanáty. Počet subkomisí byl stanoven tak, aby na jednu připadlo 50 posluchačů a po třicetiminutovém pohovoru subkomise byla schopna navrhnout posluchače k dalšímu studiu či jej svým výrokem o vyloučení z fakulty následně předat odboru pracovních sil příslušného národního výboru.

Disciplinární komise vypracovaly do 20. prosince studijní normy a zaslaly je na ministerstvo školství. Ministerstvo svolalo 7. ledna předsedy disciplinárních komisí do Prahy (do sídla Svazu vysokoškolského studentstva) k podrobnější informaci před zahájením prověrek a v jejich průběhu pak zorganizovalo setkání předsedů komisí (1. února) na sekretariátu pražského Vysokoškolského výboru KSČ. Nesmíme opomenout, že kontrolními a řídicími orgány byly organizace KSČ na jednotlivých úrovních. Do akce bylo zapojeno přes tisíc mladých komunistů. Ti byli nejen členy komisí, ale na schůzích posluchačů vysvětlovali akci především studijně: „nesprávný poměr ke studiu znamená do jisté míry i značně negativní poměr k budování a režimu“. Organizátoři prověrky vycházeli totiž z předpokladu, že špatnou kázeň při studiu si mohou dovolit především příslušníci

buržoazie (podmínkou pro stipendium byl potřebný prospěch). Komunisté byli dále před započítáním studijních pohovorů instruováni v tom smyslu, aby jim bylo naprosto jasné, „jak daleko při vylučování mohou jít, aby nenastaly zbytečné přehmaty. Směrnice v této otázce byly sestaveny podle prospěchového průměru fakulty a především podle politické situace a historie té které fakulty a podle její hospodářské důležitosti“. Vedení Vysokoškolského výboru si uvědomovalo, „že se studijní prověrkou nepřítznivá situace (sociální skladba a politické smýšlení vysokoškoláků) rázem nevyřeší“.

Prospěchová hlediska, jež byla podkladem ke stanovení studijních norem, byla instruktáží doplněna o hlediska politická. Ta určila charakter studijních prověrek jakožto poslední masové akce pouornové očisty na vysokých školách. Když jsem se zmiňoval o rostoucím předúnorovém napětí uvnitř studentských spolků, musím připomenout, že se to týkalo hlavně studentů spojených se spolkovou činností. Značná část studentů se však spolkového ani politického života neúčastnila a u ní byla brána v úvahu výhradně studijní hlediska. Na druhé straně prověřovatelé vědomě „maskovali“ politický cíl prověrek a vylučovali i studenty-komunisty. Právě u nich se počítalo s možností kladného odvolávacího řízení. Ovšem vedle jejich vyloučení z taktických důvodů se počítalo s tím, že „pochybní kandidáti, kteří ve straně nikdy nepracovali a navíc měli velmi špatný prospěch a velmi slabé znalosti“ svým odchodem z fakulty studijní charakter prověrek jen potvrdí. Po zjištění, že na Vysoké škole politické a sociální bylo vyloučeno 22 soudruhů, na filozofické fakultě 40, na pražské lékařské fakultě 32 a na Vysoké škole hospodářských věd 35, byl dán v posledním týdnu prověrek dodatečný pokyn, který stanovil, že o vyloučených komunistech má být uvědoměna „kádrovka vysokoškolského výboru“. To se týkalo Prahy, mimo ni tuto funkci s největší pravděpodobností plnila kádrová oddělení při krajských výborech KSČ. Z taktických důvodů, aby byl zdůrazněn studijní charakter prověrek, bylo na Vysoké škole politických a sociálních věd „ponecháno také několik třídních nepřátel. Měli výborný prospěch a velmi dobře odpovídali u subkomise i u hlavní komise. (Budeme je sledovat a podnikneme pak další kroky při státní zkoušce.)“ oznamovali VV KSČ. Byly však i případy „čestného odchodu“. Na lékařské fakultě Masarykovy univerzity subkomise navrhla, aby komunistickému funkcionáři, studentu 5. semestru byl umožněn dobrovolný odchod z fakulty. O politickém záměru akce studijních prověrek není pochyb. Nejenom na lékařských fakultách působilo značné problémy „odstranit reakcionáře, kteří studijně vyhovují“. Také na architektuře byl vyloučen „třídní nepřítel v dost málo případech. Hlavně proto, že měli vynikající prospěch.“ Takové případy neřešila subkomise sama, ale předávala je hlavní komisi. Ta v případě, že nemohla posluchače vyloučit ze studijních důvodů, jej studijně prověřila a upozornila na něj akční výbor, který měl tyto složitější případy dořešit. Akční výbor byl spolu se zkouškou ze společenských nauk mnohdy rozhodující pro připuštění absolventa k promoci, či předání závěrečného vysvědčení nebo doktorského diplomu.

Ne všechny subkomise byly plně složeny z „kádrových soudruhů“. Kde tomu tak nebylo a „kádrový soudruh“ byl mezi svými kolegy-studenty osamocen, subkomise důvěrné materiály nedostala. Tak daleko šla revoluční bdělost. Nebylo výjimkou noční strážení místností, kde byly shromažďovány písemnosti z jednání hlavní komise a subkomisí, dokonce ozbrojenými studenty. Těžko si dnes představujeme ono ovzduší podezírání, strachu, záłudnosti, přetvářky a přizpůsobování svého svědomí. Ostatně nebyly výjimkou

případy, kdy členové prověřkových komisí si byli sami vědomi „*lživých výpovědí*“ prověřovaných posluchačů, „*zatajování a zapírání, snahy vypadat pokrokově*“. Studenti – členové komisí zkoušeli a vylučovali svoje kolegy. Pohovor měl často charakter zkoušky a dbalo se na to, aby politické otázky přicházely v míře co možná nejmenší. Přesto byly časté a neznalost odpovědi na typ otázky charakteru, kdo je současný předseda MSS, stresovala posluchačku až do oznámení rezultátu prověrky. Odpovědi byly však někdy tak zarážející, že by je nikdo u bývalých maturantů nehledal. A to nemyslím ani tu kuriózní, kdy posluchačka vysoké školy odpovídá, že Džugašvili je bulharské národní jídlo.

Vyloučení studenti chodili na fakulty dále a údajně šířili šeptandou neklid a fámy o dalších prověrkách, které budou jasně politické. Kolem těchto „reakcionářů“ se tvořily hloučky a „*rozhovor obyčejně ustal, když se přibližoval soudruh s odznakem*“, uvádělo se v jedné zprávě. Nervózní ovzduší trochu povolilo prověřením masy indifferenčních studentů a na VŠPS i záměrným „*prověřením některých známějších národních socialistů a lidovců*“. Jak uváděla zpráva VŠPS, staly se studijní prověrky „*nástrojem třídního boje (podle generální linie strany)*“ a výsledek byl děsivý. Jak bylo v naší zemi někdy typické, neměla tato akce v okolních zemích lidové demokracie ve své horlivosti a intenzitě obdoby. K 1. lednu 1949 bylo zapsáno na českých vysokých školách 39 667 posluchačů. Připočítáme-li k vyloučeným (7 765) 2 438 posluchačů, kteří se raději k prověřce vůbec nedostavili, dostaneme číslo 10 203 posluchačů, kteří v polovině února české univerzity, techniky, Vysokou školu zemědělskou v Brně, Vysokou školu báňskou v Ostravě, Vysokou školu veterinární v Brně, školy politicko-sociální v Praze a v Brně, jakož i umělecké školy, opustili. Musíme vzít však v úvahu, že se 51 % vyloučených proti rozhodnutí disciplinárních komisí odvolávalo. S jakým úspěchem, nedovedu dnes posoudit. Nejméně posluchačů muselo odejít z uměleckých škol, také pedagogické školy nedopadly nejhůře. Nejtvrději postihly prověrky právnické fakulty. Pražskou ztrátou 42,4 %, právnickou fakultu Masarykovy univerzity muselo opustit dokonce 45,5 %. Jak však brněňští kolegové Pulec a Kalendovská upozornili, na základě rozhodnutí odvolací ministerské komise bylo 8 % vyloučených brněnských právníků posouzeno kladně. Při analogické přístupu by toto zjištění poněkud pozměnilo náš konečný úsudek.

Prameny a literatura

Archivní prameny

Archiv UK (dále AUK), fond RUK, korespondence, šk. rok 1948/49, 1949/50.

AUK, fond Právnická fakulta UK, protokoly ze schůzí prof. sboru 1948/49 (inv. č. 61), pokyny pro posuzování národní a politické spolehlivosti (inv. č. 555)

Státní ústřední archiv (dále SÚA), fond 01, sv. 5, aj. 20.

SÚA, fond 02, sv. 4.

SÚA, fond 19, sv. 7, aj. 260.

SÚA, fond ÚAV NF, Přehled o výsledcích demokratizace vysokých škol.

Tištěné prameny

Věstník ministerstva školství, věd a umění 4, 1948, Praha 1949.

Věstník ministerstva školství, věd a umění 5, 1949, Praha 1950.

Student, 22. 5. 1968.

Zpráva rehabilitační komise Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (pod vedením Z. Kárníka), Praha 1969.

Sekundární literatura

Josef HANZAL, „Studijní“ prověrky na vysokých školách, Dějiny a současnost 1969, č. 6, s. s. 28–30.

Antonín KRATOCHVIL, Žalují III. Cesta k Sionu, Praha 1990, s. 92–98.

Jiří PULEC – Jiřina KALEDOVSKÁ, Masarykova univerzita v letech 1948–1949, Časopis Slezského zemského muzea, série B, 45, 1996, s. s. 69–94.

Jiří PULEC – Jiřina KALEDOVSKÁ, Akční výbory a pouťorová studentská očista na Masarykově univerzitě, Universitas 1996, č. 4, s. 32–38.

ZDENĚK POUSTA

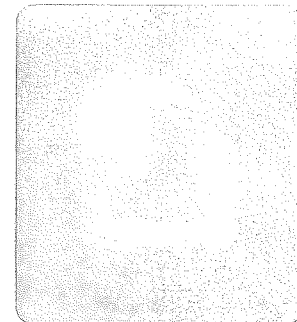
Studienüberprüfungen an den tschechischen Hochschulen

ZUSAMMENFASSUNG

In der Einleitung zu seinem Beitrag informiert Verfasser darüber, dass die Öffentlichkeit über Verfolgungen von Hochschülern in Form von Studienüberprüfungen erstmals während des Prager Frühlings erfuhr, und zwar nicht nur über den Tatbestand als solchen, sondern auch über die aufrichtige Suche der 1968 an den Hochschulen und im Ministerium für das Schulwesen etablierten Rehabilitierungskommissionen nach Möglichkeiten zur Beseitigung des begangenen Unrechts. Zahlreiche Studenten, die 1949 vom Studium relegiert worden waren, nutzten die Lockerung der politischen Verhältnisse und nahmen die Möglichkeit wahr, ihr Hochschulstudium nach zwanzig Jahren erfolgreich abzuschließen, was ihnen trotz der nach dem August 1968 eintretenden Normalisierung auch gelang.

Die Gesellschaft der Tschechoslowakei war durch den Zweiten Weltkrieg moralisch derart gebrandmarkt, dass die Anwendung des sog. Rechts des Revolutionärs nach dem politischen Umschwung im Februar 1948 auch an den Hochschulen zu einer „Demokratisierung des Studiums“ und zu „Säuberungen der Hochschulen von der Reaktion“ in Form von Studienüberprüfungen 1949 führte. Und wie dies für die Tschechoslowakei der 1950er Jahre typisch war, wurden auch die Studienüberprüfungen 1949 im Vergleich mit ähnlichen Aktionen in den volksdemokratischen Nachbarländern am eifrigsten und intensivsten durchgeführt. Zum 1. Januar 1949 waren an den tschechischen Hochschulen 39 667 Hörer eingeschrieben. Die Säuberung durch Studienüberprüfung führte zum Studienausschluss von 7 765 Hörern. Wenn man dann noch jene 2 438 Hörer hinzuzählt, die in Erwartung eines negativen Ausgangs erst gar nicht zur Überprüfung erschienen waren, hat insgesamt jeder vierte Hörer die tschechische Hochschule verlassen müssen. Am meisten betroffen waren die juristischen Fakultäten. Die Prager juristische Fakultät verlor 42,4 Prozent ihrer Hörer, die juristische Fakultät der Masaryk-Universität in Brünn mussten sogar 45,5 % der Hörer verlassen. Das Brüner Historikertandem Pulec – Kalendovská macht anhand von Archivmaterial darauf aufmerksam, dass das Verdikt auf Grund von Berufungsverfahren bei 8 % der Brüner Juristen abgeändert wurde. Von Berufungsmöglichkeiten machten auch Relegierte anderer Hochschulen Gebrauch, so dass das Gesamtergebnis etwas niedriger ausfiel. Dies ändert freilich nichts an der Tatsache, dass die Studienüberprüfungen, bei denen angeblich reine Studiengründe den Ausschlag zum Studienausschluss gaben, in Wirklichkeit Klassenkriterien und Klasseninteressen verfolgten.

Acta Universitatis Carolinae 1996–1998

HISTORIA UNIVERSITATIS CAROLINAE PRAGENSIS

Příspěvky k dějinám Univerzity Karlovy

Tomus XXXVI–XXXVIII. Fasciculus 1–2

Redakční rada:

prof. PhDr. Josef Petráň, CSc., předseda,

doc. PhDr. Petr Svobodný, sekretář,

PhDr. Karel Beránek, prof. PhDr. Marie Bláhová, CSc., doc. PhDr. Ivana Čornejová, CSc., Mgr. Miluše Havránková, doc. PhDr. Vilém Herold, CSc., prof. PhDr. Ivan Hlaváček, CSc., prof. PhDr. František Kavka, DrSc.,

doc. JUDr. Karel Litsch, CSc., prof. JUDr. Karel Malý, DrSc., prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc., PhDr. Zdeněk Pousta, PhDr. Michal Svatoš, CSc., prof. PhDr. František Šmahel, DrSc., PhDr. Blanka Zilynská

Prorektor-editor: prof. MUDr. Pavel Klener, DrSc.

Uspořádal doc. PhDr. Petr Svobodný

Resumé do němčiny přeložil Dr. phil. Wolf B. Oerter

Obálku navrhl Jaroslav Příbramský

Graficky upravila Kateřina Řezáčová

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3, 116 36 Praha 1

Praha 2004

Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

Vydání 1. Náklad 300 výtisků

ISBN 80-246-0866-9

ISSN 0323-0562

Adresa redakce: Ústav dějin UK – Archiv UK, Ovocný trh 5, 116 36 Praha 1

petr.svobodny@ruk.cuni.cz